

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií

Katedra obecné antropologie

**Padouři, trampové a netrampové.
Proměny české krajiny na konci 19. a v prvních desetiletích
20. století v důsledku návratu městského obyvatelstva k „přírodě“.**

Diplomová práce

Vedoucí práce:

doc. PhDr. Václav Matoušek, CSc.

Autor:

Bc. Jiřina Posledníková

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Libčicích nad Vltavou 18.2.2010

.....
podpis

Děkuji tímto svému školiteli doc. PhDr. Václavu Matouškovi, CSc. za cenné rady a připomínky. Nemenší dík patří také PhDr. Lucii Storchové, Ph. D. za její čas a podnětné poznámky.

Můj dík patří také Mgr. Karolíně Pauknerové, Mgr. Radanovi Haluzíkovi, PhDr. Blance Altové, Dr. phil. Pavlu Himlovi, RNDr. Daně Fialové, Ph.D. za pomoc při zpracování této práce.

Jiřina Posledníková

Obsah

Abstrakt

1 Úvod	Chyba! Záložka není definována.
1.1 Předmět práce	Chyba! Záložka není definována.
1.2 Cíle a motivace	Chyba! Záložka není definována.
1.3 Prameny a literatura	Chyba! Záložka není definována.
1.4 Metody	Chyba! Záložka není definována.
1.5 Dosavadní poznatky	Chyba! Záložka není definována.
1.6 Pojmy	Chyba! Záložka není definována.
1.7 Otázky	Chyba! Záložka není definována.
2 Příchod industrializace	Chyba! Záložka není definována.
2.1 Rozvoj průmyslu	Chyba! Záložka není definována.
2.2 Vývoj komunikací a dopravy	Chyba! Záložka není definována.
2.3 Proměna společnosti	Chyba! Záložka není definována.
2.3.1 Průmyslová společnost a město	Chyba! Záložka není definována.
3 Návrat k přírodě	Chyba! Záložka není definována.
3.1 Člověk a příroda, člověk a krajina	Chyba! Záložka není definována.
3.1.1 Od počátků estetického vnímání krajiny až po 17. století	Chyba! Záložka není definována.
3.1.2 Obdiv divoké přírody v 18. století	Chyba! Záložka není definována.
3.1.3 Romantismus	Chyba! Záložka není definována.
3.1.4 Člověk v přírodě a krajině	Chyba! Záložka není definována.
3.2 Velkoměsto Praha	Chyba! Záložka není definována.
3.3 Neměsto	Chyba! Záložka není definována.
3.3.1 Neměsto po polovině 19. století	Chyba! Záložka není definována.
3.3.1.1 Ochrana přírody	Chyba! Záložka není definována.
3.3.1.2 Turistika	Chyba! Záložka není definována.
3.3.1.3 Sportovní	Chyba! Záložka není definována.
3.3.1.3.1 Josef Rössler-Ořovský a Jiří Stanislav Guth-Jarkovský	Chyba! Záložka není definována.
3.3.1.4 Skauting a tramping	Chyba! Záložka není definována.
3.3.2 Projevy vztahu k neměstu	Chyba! Záložka není definována.
4 Senohraby a Hrusice	Chyba! Záložka není definována.
4.1 Senohraby	Chyba! Záložka není definována.
4.1.1 Vily: Pařourské Senohraby	Chyba! Záložka není definována.
4.2 Hrusice	Chyba! Záložka není definována.
4.3 Víkendové chatky: Následovníci pařourů?	Chyba! Záložka není definována.
4.3.1 Co je společné trampským i netrampským chatám	Chyba! Záložka není definována.
4.3.2 Trampské chatky	Chyba! Záložka není definována.
4.3.3 Netrampské chatky	Chyba! Záložka není definována.
4.4 Souhrnem o výletnictví v okolí Senohrab a Hrusic	Chyba! Záložka není definována.
5 Závěr	Chyba! Záložka není definována.
6 Použitá literatura a prameny	Chyba! Záložka není definována.
7 Seznam vyobrazení a tabulek	Chyba! Záložka není definována.

Abstrakt

Práce pojednává o proměnách české krajiny na konci 19. a v prvních desetiletích 20. století v důsledku návratu městského obyvatelstva k *přírodě*. Nejdříve se zabývá fenoménem návratu k *přírodě* a dále faktory, které se k němu pojí, tj. industrializace, průmysl, romantismus a volný čas. Tyto faktory nevedly pouze ke vzniku fenoménu návratu samotného, ale i fenoménů dalších, tj. ochrana přírody, rozmach sportovních činností. Jedním z ústředních motivů této diplomové práce byl předpoklad, že lidé uzavření do městských aglomerací záhy touží po alespoň chvilkovém, ale pravidelném úniku z rušného prostředí. Formovalo se tak hnutí „návratu k přírodě“. Narůstající obliba rekreačních aktivit vedla k výraznějšímu zásahu do charakteru krajiny; rekreační aktivity byly také jedním z prostředků šíření městské civilizace na venkov. Práce mapuje vznik a vývoj základních volnočasových aktivit (turistika, tramping, sport) a také jejich projevů (budování rozhleden, víkendových osad). Modelovou oblastí je prostor Senohrab a Hrusic, od konce 19. století jedna z tradičních rekreačních oblastí obyvatel Prahy.

Precis

The thesis discuss a transformation of the landscape in Bohemia in the end of 19th century and first decades of 20th century as a consequence of man's return to nature. It primarily deals with various factors that are related to it (Industrialization, Romanticism and leisure time). Not only did these factors give birth to man's return to nature, they also gave birth to the protection of nature and the sports boom. One of the basic theories of this thesis is that people who resided in urban communities became disenchanted with city life and developed a strong desire to escape from the urban environment. This course of events gave birth to the return to nature. The increasing popularity of recreational activities caused the transformation of the landscape; urban civilization also spread to the countryside by the means of recreational activities. The thesis describes the origin and the development of leisure activities (tourism, tramping and sports) and the way they are displayed in the landscape (view-towers, weekend camps). The villages of Senohraby and Hrusice, typical recreational areas since 19th century, are used as examples in order to demonstrate how these events unfolded.

1 Úvod

1.1 Předmět práce

Předmětem této práce je pojednání o fenoménu „návratu k přírodě“. „Návrat k přírodě“ je jev velmi rozsáhlý, propojený s mnoha dalšími jevy, a proto v práci, zabývající se „návratem k přírodě“ v 19. a 20. století, nesmí chybět pojednání o industrializaci, průmyslové revoluci, rozvoji měst a vzniku velkoměst, zpřístupnění volného času širším společenským vrstvám, vzniku sportovních organizací, spolků a jiných hnutí a v neposlední řadě také pojednání o romantismu.

Během industrializace došlo k proměně společnosti feudální¹ a zemědělské na společnost občanskou a průmyslovou. Společnost průmyslová je již ve své podstatě vzdálenější přírodě než společnost zemědělská. Ve společnosti zemědělské hrál významnou roli venkov, ve společnosti průmyslové zase město. Proměna vztahu mezi vesnicí a městem je však jen odrazem dalekosáhlých změn, které se v 19. století odehrály. Pod vlivem romantismu se mění vztah k rostoucímu městu, který nabývá stále více na negativním charakteru, a k venkovu, nebo spíše přírodě, která získává pozitivního hodnocení. Práce si klade za cíl zmapovat proměnu krajiny Čech v tomto období. Předpokládám, že lidé uzavření do městských aglomerací záhy zatoužili po alespoň chvilkovém, ale pravidelném úniku z rušného prostředí. Formoval se tak fenomén „návratu k přírodě“.

Pojmem „návrat k přírodě“ tedy pojmenovávám dění 18. až 20. století, které se vyznačuje narůstající nespokojeností s civilizovaným a kulturním světem člověka. Tento svět se postupně zhmotňuje, nebo lépe řečeno konkretizuje v město, které se tak stává nositelem nejzápornějších vlastností. Čím více je město zatracováno, tím více je adorováno prostředím nacházející se vně města. „Návrat k přírodě“ se tak stává také obratem od města. Tento obrat nelze považovat za homogenní proces, ale spíše za mnoho různých jevů splétajících se dohromady; mezi ty nejdůležitější by patřil například vznik moderní městské

¹ Jsem si vědoma toho, že feudalismus končí v českých zemích až roku 1848, proto se jeho konec časově nepřekrývá s počátkem industrializace. V této práci se však snažím poukázat na přeměnu společnosti feudální na občanskou a agrární na průmyslovou, což nemusí nutně znamenat, že s příchodem industrializace mizí společnost feudální. Hovořím-li například o proměně společnosti feudální na občanskou v průběhu první průmyslové revoluce (viz níže), mám tím na mysli, že vznikají podmínky, které nakonec ke vzniku občanské společnosti vedou.

společnosti, vznik nově pojatého volného času. Tyto jevy přispěly ke zformování specifického vztahu člověka k jeho životnímu prostředí.

Domnívám se, že „návrat k přírodě“, umocněný industrializací a vznikem specifické městské kultury, lze rozdělit do tří etap. V první etapě, která je datována již do posledních desetiletí 18. století, vznikají v Čechách, přesněji v Praze první přírodní enklávy v podobě parků v těsné blízkosti města. Ty jsou cílem výletů měšťanů patřících do vyšších vrstev. S velmi rychlým rozvojem průmyslu se však zvýšila koncentrace obyvatel ve městech, a proto od poloviny 19. století dochází k rušení těchto přírodních enkláv, které jsou nahrazovány průmyslovými či obytnými stavbami. Do poloviny 19. století bychom proto mohli datovat druhou etapu „návratu k přírodě“. Vznikala specifická městská kultura, ve které se nově pojatý volný čas stal dostupný širším vrstvám. Lidé hledali jiné únikové prostory, kterých se ve městě nedostávalo, a proto se jejich pozornost obrátila mimo město. Mimo městské prostory se potom staly dostupnějšími ze dvou důvodů: rozvíjela se veřejná doprava, zejména železniční; vznikaly turistické a sportovní organizace a spolky, jejichž cílem byly (mimo jiné) výpravy do přírody a poznávání domovské krajiny. Tyto podle mého názoru určovaly charakter druhé etapy „návratu k přírodě“. Třetí etapa „návratu k přírodě“ začíná přibližně v 70. letech 19. století, časově se proto překrývá s druhou etapou. Městští obyvatelé i nadále vyrážejí z měst, budují si však stavby trvalého charakteru, většinou poblíž železničních tratí. Železniční doprava proto hrála významnou roli i v této fázi. S budováním letních sídel začaly vyšší vrstvy, brzy je napodobily střední vrstvy. Výjimečné postavení hrálo v této etapě trampské hnutí.

Změny, ke kterým ve zkoumaném období došlo, ukazují na území obcí Senohraby, Hrusice. Tato oblast byla vybrána s ohledem na to, že se již od konce 19. století stávají Senohraby oblíbeným výletním cílem *pad'ourů*, tedy movitých měšťanů, *trampů a později i netrampů*. Soustředím se na projevy fenoménu nejen na území zmíněných obcí, ale také v životech konkrétních lidí. Ptám se proto, jaké sociální skupiny se „návratu k přírodě“ účastnily a jak si dané skupiny návrat představovaly.

1.2 Cíle a motivace

V současné době se laická i odborná veřejnost zabývá zkoumáním vztahu člověka a jeho životního prostředí, což je téma nesmírně široké a v podstatě všeobjímající. Vést nosnou

diskuzi podle mého názoru znamená, mít své argumenty dobře zakotvené a mít představu o historii problému. Věřím proto, že tato diplomová práce může přispět do diskuze o vztahu člověka a jeho životního prostředí tím, že podává komplexní pohled na tak rozmanitý jev, jako je „návrat k přírodě“. Nabízí možné vysvětlení počátků fenoménu, ukazuje možný způsob jeho členění a dále předkládá způsoby projevu fenoménu na konkrétním místě. V této práci jsem se pokusila popsat „návrat k přírodě“ na obecné úrovni, nastínit jeho kořeny, průběh a důsledky, a zároveň propojit obecné pojednání s konkrétním místem a s příběhy konkrétních lidí. Jsem si vědoma, že každý z jevů v této práci zmíněných by vystačil na vypracování samostatného díla. Rozsah diplomové práce má však své omezení, a proto jsem se pokusila pracovat s jednotlivými jevy tak, abych nevynechala podstatná data a zároveň vystačila s prostorem pro tuto práci vymezeným. Nejedná se proto o hluboký rozbor jednotlivých jevů, které se k „návratu k přírodě“ vážou.

1.3 Prameny a literatura

Prameny pro studium industrializace a průmyslové revoluce tvoří přehledová literatura² a literatura k hospodářským dějinám v českých zemích. Protože výklad industrializace a průmyslové revoluce tvoří pouze rámec pro tematizaci vývoje krajiny v Čechách v druhé polovině 19. století a prvních desetiletích 20. století, budu čerpat zejména z Ivana Jakubce a Zdeňka Jindry³, jejichž práce představuje nejnovější souhrnné dílo k dějinám hospodářství v českých zemích. Kromě Jakubce a Jindry do publikace přispěli další badatelé; mohu jmenovat Jana Štemberka, Jaroslava Láníka, Antonína Kubačáka, Milana Hlavačku a další. Historiografické přehledy poskytnou díla Pavly Horské-Vrbové⁴, Milana Myšky⁵ nebo Jaroslava Purše⁶. Pro potřeby této práce jsou jejich díla příliš detailní, a proto je užiji pouze pro doplnění výkladu.

Pro vytvoření kulturně historického rámce práce čerpám z literatury, která se věnuje formování industriální společnosti a kultury, se zvláštním důrazem na studium vztahu

² KVAČEK, Robert. České dějiny II. Praha; Úvaly: SPL - Práce ve spolupráci s nakl. Albra, 2002.; Dějiny zemí Koruny české II., Od nástupu osvícenství po naši dobu. Praha; Litomyšl: Paseka, 2003.

³ JAKUBEC, Ivan – JINDRA, Zdeněk. Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie. Praha: Karolinum, 2007.

⁴ HORSKÁ-VRBOVÁ, Pavla. Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.

⁵ MYŠKA, Milan. Problémy a metody hospodářských dějin. Část 1, Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 1995.

⁶ PURŠ, Jaroslav. Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce. Praha: Academia, 1973.

člověka a přírodního prostředí (Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil⁷; Pavla Vošáhlíková⁸; Karel Stibral⁹, Hana Librova¹⁰). Uvedených prací využívám pro nastínění základních rysů vývoje industriální společnosti a její kultury zvláště v městském a venkovském prostředí; zejména se soustředím na vývoj vztahu člověka a přírody.

Pro tematizaci jednotlivých projevů návratu k přírodě jsem využila jak dobové prameny, tak soudobou literaturu. Dobovými písemnými prameny mám na mysli právě dobové průvodce (Josef Kafka¹¹, Jindřich Snížek¹²), periodika (Časopis turistů), monografie (Bob Hurikán¹³, Vladimír Vondráček¹⁴), mapy, reklamy na určitý druh zboží (lze dohledat v dobových průvodcích i periodikách), ale například také filmy ze 30.let, které dokládají, jak viděli společenské novinky filmoví režiséři na počátku 20. století (Otec Kondelík a ženich Vejvara). Z novodobé literatury jsem využila zejména díla přehledového charakteru, která se vztahovala k dějinám turistiky a sportu (Ladislav Kašpar¹⁵), k dějinám trampingu (Marek Waic – Jiří Kössl¹⁶), k historii rozhleden (Jan Nouza¹⁷).

Výklad o společenských změnách a odlišném vnímání fenoménu jednotlivými vrstvami společnosti jsem vypracovala na základě přehledové literatury (Antony Giddens¹⁸, Jan Keller¹⁹), literatury k teoriím společenské stratifikace (Pierre Bourdieu²⁰, Michal Pullmann²¹, Jadwiga Šanderová²²), literatury k teoriím materiální kultury (Jan Horský²³, Victor Buchli²⁴).

⁷HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří. Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa. Praha; Litomyšl: Paseka, 2002.

⁸VOŠÁHLÍKOVÁ, Pavla. Jak se žilo za časů Františka Josefa I. Praha: Svoboda, 1996.

⁹STIBRAL, Karel. Proč je příroda krásná? Praha: Dokořán, 2005.

¹⁰LIBROVÁ, Hana. Láska ke krajině? Brno: Blok, 1988.

¹¹KAFKA, Josef. Posázaví. Praha: Ed. Grégr, 1898; KAFKA, Josef. Posázaví. Praha: Ed. Grégr a syn, 1913; 1928.

¹²SNÍŽEK, Jindřich. Posázaví. Sázava: J. Chábera, 1926.

¹³HURIKÁN, Bob. Dějiny trampingu. Praha: Novinář, 1990.

¹⁴VONDRÁČEK, Vladimír. Lékař vzpomíná: (1895-1920). Praha: Avicenum, 1973.

¹⁵KAŠPAR, Ladislav. Vznik a vývoj turistiky v českých zemích do roku 1914. Disertační práce, 2006.

¹⁶WAIC, Marek – KÖSSL, Jiří. Český trampung 1918-1945. Praha: Práh ; Liberec: Ruch, 1992.

¹⁷NOUZA, Jan. Rozhledny Čech, Moravy a Slezska. Liberec: Nakladatelství 555, 1999.

¹⁸GIDENNS, Antony. Sociologie. Praha: Argo, 1999.

¹⁹KELLER, Jan. Úvod do sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995.

²⁰BOURDIEU, Pierre. Teorie jednání. Praha: Karolinum, 1998.

²¹PULLMANN, Michal. Habitus a třídy. Výzva kulturní sociologie Pierra Bourdieu pro sociální dějiny (z pohledu německých sociálních věd). In: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích. Praha, červen, 2003.

²²ŠANDEROVÁ, Jadwiga. Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti. In Sociologický časopis 1999, č. 1. Dostupné z

http://sreview.soc.cas.cz/uploads/42d71c6f0efc7fe0636c444ded3a1380e53476ec_214_017SANDE.pdf (24.9.2009).

1.4 Metody

V práci využívám historické a novodobé prameny i literaturu. Výsledky bádání doplňují v poslední části práce rozhovory vedené s potomky prvních výletníků nebo se současnými majiteli nemovitostí v Senohrabech a Hrusicích. Nejvhodnějším druhem rozhovoru by byl rozhovor biografický, který využívá metod orální historie. Orální historie si klade za hlavní cíl zmapování a interpretaci určité historické události, problému či fenoménu za pomoci orálněhistorických pramenů. Nejedná si přitom jen o samotný sběr materiálu, ale zejména o jeho interpretaci a začlenění do širšího historického kontextu.²⁵ Tyto základní požadavky předpokládají, že je rozhovor veden s narátorem, který zkoumanou událost/epochu zažil. Při bádání datovaném od 90. let 19. století do 30. let 20. století však není téměř možné tuto základní premisu naplnit. Proto byl pro dotazování zvolen jiný druh rozhovoru – strukturovaný rozhovor s otevřenými otázkami kombinovaný s epizodickým rozhovorem. Pracuji s potomky prvních výletníků nebo se současnými majiteli nemovitostí v Senohrabech a Hrusicích, dotazuji se na jejich vzpomínky z dětství, na každodennost v obcích, na historii budovy, přičemž se soustředím, pokud možno, na dobu co nejzazší. Je-li to možné, jsou rozhovory doplněny fotografiemi.

1.5 Dosavadní poznatky

Není mi známo, že by v českém prostředí vzniklo novodobé ucelené dílo věnující se historii, průvodním jevům a konkrétním projevům fenoménu „návratu k přírodě“. Mohu však jmenovat ranější dílo Jana Svatopluka Procházky²⁶, které se věnuje konkrétně „návratu k přírodě“. Na rozdíl od této diplomové práce na problém pohlíží spíše prostřednictvím negativních vlivů, jakými člověk přírodu ovlivňuje. V Procházkově díle „Návrat ku přírodě“ tak lze vysledovat určité společné rysy s předkládanou diplomovou prací; jednotlivým jevům a procesům 19. a 20. století je však přiřkládán odlišný význam. Mimo soubornějšího díla Jana Svatopluka Procházky vznikl vysoký počet děl, která se věnují jednotlivým problémům vztahujícím se ke zkoumanému fenoménu.

²³ HORSKÝ, Jan. Od rétorické figury k analytické kategorii. K vývoji pojmu „kultura“ v dějepisceví 20. století. In: Paralely, průsečíky, mimoběžky: teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2009.

²⁴ BUCHLI, Victor. Architecture and the Domestic Space. In: Material Culture Leader. Oxford: Berg, 2002.

²⁵ www.coh.usd.cas.cz (19.1.2010)

²⁶ PROCHÁZKA, Jan Svatopluk. Návrat ku přírodě: [příroda - člověk - civilisace]. Praha: Sfinx, 1923.

1.6 Pojmy

Jak jsem již v první části kapitoly nastínila, je „návrat k přírodě“ spletitým fenoménem, jenž se neoddelitelně pojí s řadou dalších jevů a pojmů. V této podkapitole vymezím, jak s jednotlivými pojmy v práci zacházím.

Industrializace a průmyslová revoluce

Industrializaci chápu tak, jak ji definovali Jakubec a Jindra. Industrializací myslí dlouhodobý, kontinuální a do dnešní doby stále neukončený proces, ve kterém dochází k proměně společnosti agrární ve společnost průmyslovou. Tato proměna ve své podstatě s sebou nese také proměnu lidského způsobu života. Zatímco ve společnosti agrární hraje zemědělství důležitou roli, což je jedním z důvodů, proč více obyvatel žije na venkově, ve společnosti průmyslové se vedle zemědělství stávají důležitými služby a průmysl, což je také důvodem, proč se města stávají výhodným místem k životu. Hlavními zdroji ekonomického růstu se tedy v průběhu industrializace stávají městské společnosti, ve kterých vzkvétají městské živnosti, řemesla a tovární průmysl – tzv. sekundární sektor národního hospodářství.²⁷ Hlavní rys industrializace spočívá právě v poklesu významnosti zemědělství a nárůstu důležitosti průmyslu.

Průmyslovou revoluci a industrializaci nelze od sebe oddělit, přesto ale nejsou totožné. Industrializaci chápu jako dlouhodobý a stále trvající proces, průmyslová revoluce je jeho kratší a intenzivnější součástí. Myška průmyslovou revoluci výstižně charakterizoval jako *komplex ekonomických, sociálních a civilizačních změn, spojených s růstem továrního systému a moderní technické civilizace*.²⁸ Jedná se o velmi dynamický, ale jen několik desítek let trvající proces rozmachu továrního průmyslu. Tento proces se vyznačoval a zároveň byl podmíněn novými technickými a technologickými vynálezy, změnami v ekonomice a výrobě a také proměnou sociální struktury.²⁹

Industrializace a průmyslová revoluce mají svůj původ v severních částech Evropy. Ve Velké Británii je průmyslová revoluce datována roky 1750 až 1850.³⁰ Do střední Evropy

²⁷ JAKUBEC – JINDRA 2007, s.10.

²⁸ Tamtéž, s. 19.

²⁹ Tamtéž, s. 9.

³⁰ YORK, Stan: The Industrial Revolution Explained. Steam, Sparks and Masive Wheel. Countryside Books, Newbury Berkshire, 2005.

přichází později. Literatura k dějinám hospodářství³¹ dělí průmyslovou revoluci do dvou etap. První průmyslovou revoluci mezi 20.-60./70.lety 19. století a druhou etapu od 80. let 19. století do 20.-30. let 20. století.³² První etapu chápou obecně jako období zásadních společenských a kulturních změn, kdy se tradiční feudální a agrární společnost začíná měnit v moderní občanskou/buržoazní společnost průmyslovou. V této fázi se vývoj soustředí zejména do německých pohraničních oblastí a velkých měst (Praha, Brno). Rozmáhá se zejména textilní průmysl. Druhá průmyslová revoluce je podle Jindry³³ pomocným termínem, kterým se historikové snaží v procesu industrializace pojmenovat a souhrnně pojmut důležité změny, které se v 80. letech 19. století objevily v oblasti technologie, techniky a ve společenské oblasti. V této etapě dochází k dovršení industrializace českého vnitrozemí. Začíná klesat význam textilního průmyslu a důležitým se stává průmysl těžký, lehký a potravinářský. V těžkém průmyslu získává významné postavení strojírenství a těžba uhlí, v lehkém průmyslu se prosazuje zejména sklářství, výroba porcelánu, průmysl papírenský a v průmyslu potravinářském se prosazuje zejména cukrovarnictví.³⁴

Kapitalismus

S rozvojem industrializace se v rámci marxistického výkladu pojí kapitalismus. Kapitalismus je obecně charakterizován jako takový způsob hospodaření, jehož hlavním cílem je zhodnocení kapitálu. Kapitalismus lze pojmut také v historickém a společenském smyslu, kdy se jím myslí souhrnné označení individualistického hospodářského řádu, který je založený na výrobě a směně zboží vyššího ekonomicko-technologického vývoje. Kapitalismus může být pojímán také jako takové hospodářské a společenské zřízení, v němž se na hospodářském procesu podílejí dvě třídy: vlastníci prostředků a pracovníci (dělníci). Hlavním principem takového zřízení je, že majitel kapitálu na sebe přebírá veškerá rizika podnikání, přičemž mu ale v případě úspěchu náleží celý zisk, pracovník má pouze nárok na smlouvanou mzdu. Hospodářské dějiny datují počátek kapitalismu již do

³¹ JAKUBEC – JINDRA 2007.

³² Spíše než členění na první a druhou průmyslovou revoluci užívají autoři dělení na dobu předbřeznovou a pobřeznovou, kdy přelomovým rokem je rok 1848. Pro tuto diplomovou práci není však toto rozdělení zvláště potřebné.

³³ JAKUBEC – JINDRA 2007, s. 24.

³⁴ KVAČEK 2002.

16. století, kdy vznikají ve větším počtu manufaktury; rozvoj kapitalistického podnikání nastává po zrušení feudálních a cechovních řádů.³⁵

Urbanizace

Urbanizaci chápu jako *přeměnu převážně venkovských společenství na společenství převážně městské, v širším smyslu jako proces sociálního, kulturního, hospodářského a prostorového vzniku a utváření měst.*³⁶ Urbanizace tedy označuje proměnu převážně venkovské společnosti na společnost převážně městskou, nejedná se proto o vlnu růstu měst ve 12., 13. nebo 16. století, ale o dobu 18. stoletím počínaje, kdy se kromě měst proměňují také všechny sféry života společnosti. U počátků urbanizace stojí industrializace, což lze doložit na vzájemném vztahu mezi růstem počtu obyvatel ve městech a růstem pracovních příležitostí v průmyslu. Úzká provázanost jednotlivých forem průmyslu se zvyšující se poptávkou po surovinách, produktech a po pracovní síle, tedy úzká spojitost mezi urbanizací a industrializací byla typickým znakem pro počáteční fáze obou procesů. Na počátku 20. století se tento vztah uvolnil. Přesto i nadále docházelo ke koncentraci lidí do měst. Hlavní příčinou tohoto jevu byl rozvoj služeb, tzv. terciárního sektoru.³⁷ Výsledkem bylo nahromadění obyvatelstva ve městech.

Příroda, krajina a neměsto

Samotné slovo „příroda“ bylo do mnoha evropských jazyků přejato z latiny či řečtiny. Význam řeckého slova „fysis“ poukazoval nejdříve na přirozenost, tedy vlastnost, která je bytosti dána s jejím zrozením. V Sokratově době se význam „fysis“ posunul od toho, co je přirozené, a začalo se rozlišovat mezi tím, co je od přírody a co od přírody není, co je stanoveno zákonem či konvencí a co nikoli. „Fysis“ tak vyjadřovala jak přirozený stav, tak přirozené uspořádání.³⁸ Latinské slovo „natura“ také ukazuje na přirozenou povahu, řád. Jak „natura“, tak „fysis“ odkazují pak k něčemu, co se rodí nebo vzniká bez zásahu člověka. Slova příroda je pak užíváno ve smyslu přirozenosti, přirozené povahy.³⁹ Pro Jiřího Gutha Jarkovského byla příroda *oblohou, zemí, vodami, florou, faunou i člověkem*

³⁵ Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 3.

³⁶ JAKUBEC – JINDRA 2007, s. 86.

³⁷ HORSKÁ – MAUR – MUSIL 2002. s. 7-36.

³⁸ HEJDÁNEK, Vladislav. Co je to „příroda“?. In Křesťanská revue, 74, 2007, č. 5. s. 25 – 29.

³⁹ MATOUŠEK, Václav. Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální. Praha: Agentura Krigl, 2010. V tisku.

v přírodě žijícím.⁴⁰ Základní definice přírody se od přelomu 19. a 20. století zásadně nezměnila, příroda je i nadále charakterizována jako veškerá hmota a energie a to hlavně v základní, člověkem neovlivněné podobě.

Slovo krajina je v češtině odvozeno od slova staroslovanského původu kraj, které mohlo být předložkou označující polohu „u, blízko“ nebo předložkovým tvarem odkazujícím k „na kraji“.⁴¹ Výraz krajina tak mohl plnit orientační funkci, ve 14. století byl užíván pro oblast, která je domovem; výraz krajina znamenal také vlast.⁴² Pojem krajina byl v minulé době využíván v mnoha různých smyslech, nejinak je tomu i dnes, a proto může být krajina zkoumána z pozice přírodovědné i sociálně vědné. K zastáncům přírodovědeckého pojetí by se řadil například Zdeněk Lipský nebo Vojen Ložek. Zdeněk Lipský⁴³ charakterizuje krajinu jako suchozemskou scénérii, výšeč přírodní scénérie, která je obsažená v zorném poli pozorovatele. Krajinu dále dělí na přírodní a kulturní v závislosti na míře ovlivnění krajiny člověkem. Vojen Ložek⁴⁴ také odlišuje krajinu přírodní a kulturní, přičemž zdůrazňuje míru antropogenního vlivu; významným aspektem jeho práce je ale fakt, že příliš nerozlišuje mezi přírodou a krajinou. Jedná se o směr exaktnější, kdy badatelská činnost vychází zejména z výzkumu artefaktů a empirií a z jejich interpretace.

Měkčí pojetí, tedy sociálně vědné se v českém vědeckém bádání o krajině objevuje přibližně od 90. let 20. století, kdy dostává studium krajiny další rozměr. Důraz je kladen na interpretaci zjištěných údajů a rozlišování mezi přírodou a krajinou. Krajina je pojímána jako kniha lidské historie, která je opakovaně přepisována a ze které lze při správném způsobu čtení vyčíst mnoho o lidské historii. Marek Zvelebil⁴⁵ definuje krajinu jako text čekající na zpracování. Martin Gojda⁴⁶, inspirován Frederikem Maitlandem, ji popisuje jako palimpsest, připisuje jí vlastnosti kroniky lidstva. Paměti krajiny se zabývají i Beneš a Brůna⁴⁷, kteří se ptají, zdali má krajina paměť. Stejně jako oni i Jiří Sádlo⁴⁸ odpovídá na

⁴⁰ GUTH-JAROVSKÝ, Jiří. Turistika: turistický katechismus. Nakladatelství Baset: Praha, 2003. s. 73.

⁴¹ MATOUŠEK 2010.

⁴² REJZEK, Jiří. Český etymologický slovník. Voznice: Leda, 2001.

⁴³ LIPSKÝ, Zdeněk. Krajinná ekologie pro studenty geografických oborů. Praha: Karolinum, 1998.

⁴⁴ LOŽEK, Vojen. Zrcadlo minulosti: česká a slovenská krajina v kvartéru. Praha: Dokořán, 2007.

⁴⁵ ZVELEBIL, Marek. Koncept krajiny: šance pro archeologii. In: Beneš Jaromír – Brůna Vladimír: Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nadace Projekt Sever, 1994.

⁴⁶ GOJDA, Martin. Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha: Academia, 2000.

⁴⁷ BENEŠ Jaromír – BRŮNA Vladimír. Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nadace Projekt Sever, 1994.

⁴⁸ SÁDLO, Jiří. Krajina jako interpretovaný text. In: Beneš – Brůna 1994.

otázku kladně. Krajina je v jeho výkladu tvořena souborem živých a neživých činitelů, který má vlastní paměť. Je to svébytný fenomén s vlastními zákony. Krajině tím přiznává osobnost, což Sádlo nazývá *geniem loci*. Krajina přestává být pojímána jako souhrn biotických a abiotických složek, které jsou ve vzájemné interakci s lidským faktorem, ale je také něčím, co člověk vytváří.

Od přehledu postojů ke krajině v české vědě se nyní dostávám k tomu, jak budu krajinu pojímat v této práci. Vnímám ji podobně jako Sádlo, který v ní spatřuje *území vymezené svými kraji, které od nás ke svým krajům ubíhá, které se vzdaluje mimo dosah a které je územím na kraji*.⁴⁹ Krajina je sice člověku vzdálena, zároveň ale tvoří kontext toho, co je nám blízké – většinou okolí našeho bydliště. Takto definovaná krajina je stanovena relativně právě vzhledem k člověku. Rozšířme Sádlovo pojetí krajiny a představme si krajinu jako takovou oblast přírody, která je v zorném poli pozorovatele a která se mění s tím, jak se pozorovatel pohybuje. Krajina takto definovaná může potom být více či méně přírodní, více či méně člověkem ovlivněna. Právě pro tuto vlastnost takovým způsobem definované krajiny je v první části této práce krajina chápána jako ta část přírody, která se z ní vymezuje vzhledem k poloze člověka a která se od ní liší mírou antropomorfizace. Příroda v této práci je proto naopak vnímána jako takové místo, které není urbanizované, člověkem příliš nepřeměněné.

Zde si můžeme položit otázku, jak je možné, aby člověk přicházel do přírody, kdyby ji právě svým příchodem přeměnil v krajinu? Obě definice, brány doslovně, by znemožnily již tak nemožný „návrat k přírodě“, protože by člověk svou přítomností apriori vstupoval do krajiny. Nezapomínejme však, že neustále operujeme pouze s pojmy, kterými jsme si strukturovali svět kolem nás (hmotný i abstraktní) a které nám pomáhají se orientovat v daném poli. Naše definice přírody a krajiny by se měly navzájem doplňovat, do určité míry se vůči sobě vymezovat, rozhodně by ale neměly stát v protikladu. Na základní škole jsme se učili definici, že *příroda je vše kolem nás s výjimkou toho, co vytvořil člověk*. Je však těžké určit, co člověk vytvořil. Je to jen hmotná kultura? Nebo jsou ty i lesy, jejichž druhovou skladbu člověk během novověku zcela proměnil? Vztah přírody a člověka je interaktivní a v určitých případech lze jen těžko určit, co je ryze přírodní a co už vytvořil člověk. Proto ani mezi tím, co člověk chápe jako přírodu a tím, co chápe jako krajinu,

⁴⁹ SÁDLO 2005. s.11-12.

neexistuje pevně daná hranice. Podle první definice se s příchodem člověka do přírody lehce stane krajina a jeho odchodem znovu příroda. Cílem proto není a ani nemůže být přísné rozlišení mezi krajinou a přírodou z toho důvodu, že příroda a krajina nepředstavují protiklady. Protipólem přírody není krajina, ale město a je velice důležité mít tento předpoklad neustále na paměti.

Odlišení přírody a krajiny⁵⁰ hraje důležitou roli pouze v první části této práce, ve které se zabývám tematizací vztahu člověka a přírody. Vnímání lidského životního prostředí se během věků lišilo, a proto je pro pochopení vztahu člověka k přírodě v 19. a 20. století nezbytné uvést širší historický rámec, ve kterém se zabývám tematizací životního prostředí člověka. Čerpám ze Stibrala a Librové (viz výše), kterým jako pramen slouží zejména umění, v němž se odráží estetické ocenění přírody. Autoři užívají pojmy „příroda“ i „krajina“. Toto rozlišení respektuji a snažím se jej také dodržovat, avšak na základě výše uvedených definic. V další části práce, která se věnuje samotnému „návratu k přírodě“ a jeho projevům, však takové rozlišení přestává plnit svou funkci, protože význam slova příroda se mění.

V druhé části této práce budu tedy zkoumat „návrat k přírodě“ s jeho projevy. Položme si otázku, proč není možné operovat s pojmem „příroda“ pouze na základě míry antropomorfizace? V práci, která se zabývá návratem k přírodě v 19. století, by nebylo takové pojetí přírody jednoduše možné. Pokud by byla příroda chápána jako člověkem neovlivněné prostředí, nedalo by se v Čechách o přírodě hovořit, natož o návratu k ní. Lidé navracející se v 19. století k přírodě hledí k ideálu panenské a divoké přírody, která však s příchodem člověka mizí. Přírodou bude sice stále myšleno takové prostředí, které není příliš antropomorfizované, přistupují k němu však další aspekty. Lidé vzhlíží k ideálu divoké a panenské přírody, která však v Čechách 19. století přestává existovat. Jedná se proto o idealizaci představ, myšlenkový konstrukt. Příroda, jak figuruje v „návratu k přírodě“, je mýtem a ideálem, který sdílí větší počet osob. Ve skutečnosti se však jedná o méně urbanizovaný a antropomorfizovaný prostor, kam lidé směřují. Jak ukážou dobové prameny, lidé se nevymezují vůči krajině, která je zde prostě součástí přírody, ale vůči městu, které je nositelem negativních vlastností.

⁵⁰ V běžné řeči se obratem „jít do přírody“ myslí vyjít z města; pojmy příroda a krajina tak v běžné řeči splývají.

Zde leží podle mého názoru jádro problému. Příroda brána přesně podle citované definice přestává sice v 19. století existovat, avšak jako myšlenkový konstrukt a sdílený mýtus existuje neustále. Krajina i příroda jsou součástí stejné oblasti, kterou nazvěme neměsto⁵¹. Podporu tohoto tvrzení lze nalézt i v Masarykově slovníku naučném, kde je příroda popsána jako *venkov, tedy „nezkažená příroda“*⁵². Přísné rozlišení mezi městem a přírodou není to hlavní, co hledáme, protože by mimo definici obojího stála široká škála dalších jevů. Proto je důležité přesně vyjádřit, že přírodou je myšleno vše, co není městem, příroda je neměsto. Budu-li s pojmem „příroda“ operovat podle této definice, která se od běžné definice liší, budu pojem odlišovat kurzívou. Pojem „návrat“ ponechám nezvýrazněný, neboť význam pojmu „návrat“, jako situace následující po odchodu, opuštění, odklonu, zůstává zachován.

Materiální kultura a habitus

Materiální (taktéž hmotnou) kulturou mám na mysli hmotné objekty vytvořené lidskou činností. Přijímám koncept Maxe Webera, který materiální kulturu považuje za *system jednaní určité skupiny lidí*.⁵³ Protože je v tomto pojetí kultura podobná současným antropologickým teoriím (kultura jako věc veřejná, která pomáhá uchopit svět a zacházet s ním; kultura jako pavučina, kterou si sám člověk utkal a do které je zavěšen; kultura jako soubor pravidel, zvyklostí; kultura jako řád, který dělá člověka člověkem)⁵⁴, umožňuje aktérovi, jemuž je kultura přístupná emicky, připisovat určitý smysl nebo význam skutečnostem a jednání, které se v dané kultuře odehrávají. Takto pojatá materiální kultura pomáhá pochopit společenské uspořádání společnosti.

Není mým cílem pracovat s materiální kulturou v celé její šíři; soustředím se na jednu složku materiální kultury a tou je architektura/stavitelství. Architektura je vnímána jako výtvar vyznačující se vysokou komplexností a porozumivým potencionálem. Analýza zaměřená na architekturu vypovídá mnoho o společenském uspořádání společnosti. Věci, které nejsou pevně spjaty se svým prostředím, mohou být snadno vytrženy z kontextu,

⁵¹ K pojmu „neměsto“ mě přivedla Karolína Pauknerová.

⁵² Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 5.

⁵³ HORSKÝ 2009.

⁵⁴ Víc viz GEERTZ, Clifford: Interpretace kultur: vybrané eseje. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000.

v případě architektury je tomu však naopak. Jak říká Victor Buchli⁵⁵, stavby často přímo odrážejí společenské uspořádání. Podle Léviho-Strausse⁵⁶ byla architektura tím nejpřímějším vyjádřením toho, jak se sama společnost viděla a jak své jednotlivé složky/vrstvy uspořádala. V Bourdieuově výkladu je architektura ztělesněním habitusu.

Habitus je souborem dispozic získaných nevědomě, které řídí naše jednání a chování.⁵⁷ Habitus vede jedince k určitým strategiím, určitému jednání. Není přísným determinantem určujícím jednání jedince, pouze stanovuje hranice pole možností, jak jedinec jedná.⁵⁸ Sledování habitusu, sledování konkrétních aktů jednotlivců tak pomáhá určit konkrétní společenskou skupinu. Protože si v práci pokládám otázku, jaké sociální skupiny se k *přírodě* navracely, hraje Bourdieuův habitus a architektura významnou roli. Domnívám se, že architektura v kombinaci s dobovými prameny pomůže určit místa, kde se jednotlivé společenské vrstvy nacházely, a zároveň odhalí, do jaké míry dané třídy ovlivnily tvář krajiny obcí a jejich okolí. Protože předpokládám, že dění v Senohrabech konce 19. a počátku 20. století bylo projevem obratu k *přírodě*, budu se věnovat projevům daných sociálních skupin s cílem popsat, jak si návrat k *přírodě* ta která skupina představovala. Na základě studia dobových i současných písemných materiálů se domnívám, že se obce staly ponejprv sídlem movitých společenských vrstev, které byly později následovány vrstvou střední – v duchu Bourdieuovy myšlenky, že se třídy nižší snaží napodobit třídy vyšší. Samostatnou výkladovou linii bude tvořit část věnovaná trampům, kteří se Bourdieuově teorii vymykají.

Třídy a vrstvy

Třída je často užívána jako označení souboru lidí, kteří mají určité statisticky odlišitelné vlastnosti. V moderní společnosti nejsou třídy dány zákony, ani rodově, ale primárně ekonomickými rozdíly. Třídy se ustanovují na základě vlastnictví hmotných statků či povolání.⁵⁹ Pojem „třída“ bude proto v této práci figurovat zejména s ohledem na využití pojmu v teoriích Pierra Bourdieuho.

Bourdieu se vymezuje proti tomu, že by třída v jeho pojetí měla být chápána v marxistickém kontextu; není skupinou zmobilizovanou za společnými cíli a zvláště proti

⁵⁵ BUCHLI 2002. s. 207.

⁵⁶ Tamtéž, s. 208.

⁵⁷ PULLMANN 2003; BOURDIEU 1998.

⁵⁸ Tamtéž, s. 209.

⁵⁹ SEKOT, Aleš: Sociologie v kostce. Brno: Paido, 2002.

jiné třídě.⁶⁰ Oproti marxistické teorii, která třídy definuje jen v ekonomické sféře s ohledem na postavení jedince ve výrobních vztazích, Bourdieu tvrdí, že třídy vznikají spojením sdílených pozic v sociálním prostoru se sdílenými dispozicemi, které se aktualizují v oblasti spotřeby.⁶¹ Třídy tedy pravděpodobně nedefinuje podle míry držby výrobních prostředků, ale spíš na základě osvojených sociálních praktik.

Pojem „třída“ je však již řadu let vystaven kritice⁶², která se zaměřuje zejména na analytický potenciál tříd. Analyzujeme-li sociální struktury jen třídním základě, hrozí nebezpečí, že budeme násilně podrobovat jednotlivce hranicím třídy, stojí-li například na jejich pomezí. Proto mimo pojmu „tříd“ využívám v práci pojmu „vrstvy“. Společenská vrstva je velká skupina osob, které mají shodné, společensky významné a od ostatních odlišitelné znaky. Jedná se o soubor lidí, kteří jsou propojeni určitou vnitřní vazbou a pocitem sounáležitosti. Stejně jako u třídy, může být i u vrstev základní charakteristikou povolání, způsob obživy, dále také životní styl, hodnotové zakotvení.⁶³

Pojem „vrstva“ dokáže podle mého názoru obsáhnout větší pole toho, co popisuje, proto se v této práci snažím používat zejména tento pojem.

Paďouři, trampové a netrampové

K *přírodě* se navracely vrstvy, které jsem pracovníčně pojmenovala „paďouři“, „trampové“ a „ netrampové“.

Paďour je hanlivé označení pro maloměšťáka, pro někoho, kdo si potrpí na pohodlí, tedy například komfortně vybavený turista.⁶⁴ Pojem je považován za trampský argot (!). Paďour označuje každého, kdo se v *přírodě* chová měšťácky. Může se tedy jednat jak o vyšší, tak o nižší sociální vrstvy; konkrétněji v této práci o majitele vilek i netrampských chat. Pro jasnější vymezení užívám v této práci pojmu „paďour“ jen pro vyšší sociální vrstvy, tedy majitelé vil.

⁶⁰ BOURDIEU 1998. s.18.

⁶¹ WACQUANT, Loic: Pierre Bourdieu. In: Biograf 27, 2002. Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanky/members/clanek.php?clanek=v2707>. (22.1.2010)

⁶² Např. KATRŇÁK, Tomáš: Jsou sociální třídy na úsvitu jednadvacátého století definitivně pohřbené? Dostupné z: http://fss.muni.cz/~katrnak/articles/tridy_smrt.pdf (14.1.2010)

⁶³ SEKOT 2002.

⁶⁴ Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia, 1989.

V rámci návratu k *přírodě* chápe Václav Matoušek⁶⁵ vyšší vrstvy jako movité měšťany – podnikatele, kteří si osvojovali znaky aristokracie a stavěli svá sídla po jejím vzoru (například zámek v Loučné nad Desnou přestavěný bratry Kleinovými). Majitelé vil a letních bytů označuje potom za střední vrstvy. Vzhledem k tomu, že návrat k *přírodě* demonstrují na území Senohraby, Hrusice, na kterém se fenomén rozvíjí až během 90. let 19. století, nezmiňují stavitelé zámků a post vyšších vrstev přisuzují právě majitelům vil. Střední či nižší vrstvy tvoří potom majitelé chat.

„Trampem“ označují každého, kdo je přívržencem trampského hnutí nebo kdo na původní trampské ideje navazuje (nebo by navazovat mohl).⁶⁶ *Tramp je anglicky tulák, bezcílný cestovatel pěšky. V nejnovější době název pro výletníky, pěstující pravidelný weekend a táboření v přírodě, na rozdíl od skautů (srov. skauting) velmi volného rázu. Podle vzoru amerického si i evropští trampové osvojili různé zvyky a způsoby: zpěv kolem táborového ohně, chaty k občasnému pobytu, někde i organizaci tábora v osadu s šerifem (v. sheriff) v čele atd. Výstřelky trampského hnutí se potírají dohledem v lesích a na březích řek, prováděných zemským četnictvem nebo soukromým lesním zřízencem. České trampské hnutí si vytvořilo i zvláštní argot, často groteskní (pad'ouři, fešule, potlach, táborák atd.) a vydávají i vlastní časopisy.*⁶⁷

„Netramp“ je označení pro ty účastníky návratu k *přírodě*, kteří se objevují od 30. let 20. století. Jde o výletníky, kteří nepatří mezi vyšší vrstvy, zároveň však nejsou součástí trampské tradice.

1.7 Otázky

V této práci si kladu následující otázky:

1) Kde hledat kořeny fenoménu návratu k *přírodě*? Vypracovat odpověď na tuto otázku si žádá věnovat se několika různým jevům. Pohybujeme se v období nastupující industrializace a průmyslové revoluce, proto se v první části práce zabývám těmito jevy. V první kapitole dále popisují vývoj zemědělství a průmyslu za účelem vysvětlení

⁶⁵ MATOUŠEK 2010.

⁶⁶ Více viz kapitola 3.3.1.4.

⁶⁷ Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 7. (Převzato z: WAIC – KÖSSL 1992.)

proměny společnosti feudální a zemědělské na občanskou a průmyslovou. Dále se věnuji vývoji dopravy, zejména železnic.

2) Jaké změny v krajině způsobil návrat městského obyvatelstva k přírodě?

S tematizací konkrétních projevů návratu k *přírodě* (viz otázka č. 1) se dostávám i k odpovědi na položenou otázku.

3) Jaké sociální skupiny se návratu k přírodě účastnily? Jak se návrat k přírodě projevil v konkrétních obcích a v životech konkrétních lidí?

Modelovým příkladem mi jsou obce Senohraby a Hrusice. Pomocí materiální kultury a historických písemných pramenů sleduji, jakým způsobem se návrat k *přírodě* projevoval; v tomto případě proměnou obcí na výletní sídlo Pražanů. Stavby (vily a chaty), jejich stáří a umístění vypovídají o sociální stratifikaci výletníků. Výklad je doplněn rozhovory s potomky výletníků nebo současnými majiteli nemovitostí.

4) Jak si dané skupiny představovaly návrat k přírodě? Každá společenská skupina

výletníků si pod návratem k *přírodě* představovala něco jiného; mým cílem je zachytit, jaké ony představy byly. Pracuji s teorií, že představa přírody/*přírody* se lišila nejen v čase, ale i mezi jednotlivými sociálními skupinami.

2 Půchod industrializace

Zdeněk Kalista⁶⁸ popsal ve 40. letech 20. století vztah událostí a jejich příčin. Historik podle něj nemůže vědět, kdy se daná událost počala, neboť každá událost má být ve své podstatě určena od věčnosti. Nelze však hledat kořeny kauzality až do nejzazšího období, nebudeme tedy pátrat po prvotních příčinách industrializace. Inspirace Kalistou se spíše projeví tím, že náš výklad o proměnách české krajiny v době vrcholícího procesu industrializace posuneme o něco hlouběji do minulosti. Protože industrializace započala změny ovlivňující uspořádání světa moderních společností, je nezbytné, nastínit její vývoj. Zároveň však není cílem podat detailní popis industrializace, průmyslové revoluce, vzniku jednotlivých průmyslových odvětví a všech změn, které s sebou přinesly. Považuji za důležitější načrtnout základní rysy tohoto procesu zejména s ohledem na ty skutečnosti, které hrály významnou roli při návratu k *přírodě*. Následující výklad čerpá zejména z Jakubce – Jindry a Milana Myšky.

Jedním z fenoménů, který předznamenává půchod industrializace, je šlechtický velkostatek. Již od 16. století mění aristokracie způsob života, objevuje výhody podnikání; zabývá se zemědělstvím, lesnictvím. K zemědělským aktivitám se postupně přidává činnost v potravinářském průmyslu – pivovary, lihovary, dále těžba nerostných surovin, sklárství a při vhodných podmínkách také rybníkářství. Pevná vazba na určitou oblast však velkostatek omezovala, což se projevuje již od poloviny 18. století, kdy dochází k vyčerpávání zdrojů – orná půda, lesy, pastviny. Mezi reformy, které se snaží napravit stávající situaci, patří například tzv. raabisace (parcelace velkostatků) a dále rozšiřování orné půdy na úkor pastvin. Tyto reformy patří do širší řady reforem vyplývajících z potřeby změnit způsob využívání přírodních zdrojů. Dosavadní systém hospodaření zemi vyčerpával a zemědělství v dané podobě nemohlo uživit stále narůstající sféru nezemědělského sektoru, proto bylo v 18. století nutné zreformovat zemědělství i průmysl.

V Čechách byla součástí velkostatku také manufakturní výroba. Manufaktura, která v Čechách vzniká již v raném novověku, je charakterizována jako spolupráce *většího počtu dělníků v téže době buď na tomtěz místě, nebo na tomtěz poli práce, při výrobě zboží téhož*

⁶⁸ BENEŠ, Zdeněk. Zdeněk Kalista v kontextu rozumějící historiografie. In Zdeněk Kalista a kulturní historie. Z Českého ráje a Podkrkonoší. Supplementum: Semily, 2000.

*druhu, pod vedením jednoho kapitalisty.*⁶⁹ *Kapitalistou* mohl být například aristokrat. V dílnách byl celek rozdělen na několik částí, jedná se tedy o specializovanou činnost, kdy je pracovník zodpovědný vždy jen za část výrobku. Princip, na jakém manufaktury fungovaly, se tedy lišil od tradiční řemeslné výroby, bylo proto třeba pátrat i po jiných zdrojích energie. Dochází ke zdokonalování vodního kola, které je propojeno se specializovanými nástroji a kterého bylo poté užíváno například v oboru mlynářství, brusířství, valchářství, plátenictví nebo báňském průmyslu.⁷⁰

Typické vlastnosti manufaktury – koncentrace průmyslové produkce, větší počet dělníků, organizovaná dělba práce, výroba zboží ve velkém – předjímaly příchod industrializace. Franciin Frits Mendels proto označuje období manufaktur za proto-industrializaci, dobu, která předcházela moderní industrializaci. Göttingeští historici zase považovali proto-industrializaci za první fázi celého industrializačního procesu.⁷¹

Ve srovnání s Velkou Británií přišla industrializace do Čech později, což mohla způsobit habsburská politika, která delší dobu znemožňovala, aby ke změně došlo. Změně dlouhou dobu bránilo nevolnictví, neexistence centralizovaného a národně jednotného státu, vleklé boje o celistvost státu. Teprve za vlády Karla VI., více však za vlády Marie Terezie, Josefa II. a Leopolda II. došlo k zavedení řady reforem, které usnadnily rozvoj tržní ekonomiky. Byly omezeny cechy, zrušena vnitřní cla, došlo k regulacím řek a odstranění nevolnických vztahů. Tímto byla připravena půda pro další rozvoj tržní ekonomiky a průmyslu.

Podle Jindry⁷² vyrostlo hospodářství českých zemí na skromných základech, což ovšem nebránilo jeho rychlému rozvoji v druhé polovině 19. století. Rozvoj doznal takového rozsahu, že na přelomu 19. a 20. století můžeme již hovořit o českém (ne habsburském) hospodářství. K tomuto vývoji přispěly zajisté demografické poměry, kdy dochází k nárůstu natality a poklesu mortality.⁷³ Šlechta se i nadále podílela na továrním a finančním podnikání, přesto jí začíná silně konkurovat měšťanstvo. Význačné postavení zaujímali také majitelé menších hospodářství, kteří obhospodařovali na konci 19. století

⁶⁹ PETRÁŇ, Josef. Technologické předpoklady manufakturní výroby. In: Hospodářské dějiny 3, 1979.

⁷⁰ Tamtéž, s. 61.

⁷¹ MYŠKA, Milan 1995, s. 23-26.

⁷² JAKUBEC - JINDRA 2007. s. 31-32.

⁷³ Tamtéž, s. 31.

43% veškeré půdy.⁷⁴ Dělníci v této době vytvářeli rychle rostoucí vrstvu, což ovlivnilo také národnostní otázku. Ve starých textilních regionech, které byly dominantními v první polovině 19. století, převažovalo německé dělnictvo. Po polovině 19. století začali převažovat čeští dělníci v centrech potravinářského a těžkého průmyslu. Jindra shrnuje, že na přelomu století vytvořili Češi sociálně diferencovanou, moderní buržoazní společnost.

2.1 Rozvoj průmyslu

V průběhu 19. století dochází k přechodu od manufakturní výroby k výrobě strojové. S úbytkem manufaktur se pojí počátek průmyslové revoluce. Podle Josefa Petráně stojí rozdíl mezi manufakturním obdobím a obdobím průmyslové revoluce na odlišném zdroji využívané energie. Zatímco v manufakturním období byla hlavním zdrojem energie voda, v průběhu průmyslové revoluce to byla pára a tepelná energie.⁷⁵ V její první fázi se vyvíjel textilní průmysl, zejména bavlnářství. Bavlna se stále spřádala ručně, první parní stroj byl pro její zpracování v Čechách použit ve 20. letech 19. století. Rozvoj textilního průmyslu byl natolik rychlý, že v polovině 30. let bylo v bavlnářství zaměstnáno přibližně 140 tisíc osob.⁷⁶ Dále se rozvíjelo soukenictví, plátenictví, lnářství, v druhé polovině 19. století je to pak hedvábnický, obuvnický a kožedělný průmysl.

Potravinářský průmysl se vyvíjel v závislosti na proměnách v zemědělství. Zejména velkostatkáři dosahovali při výrobě nadbytku, proto se mohli orientovat na technické plodiny, čímž se zemědělský kapitál prolнул s nezemědělským a zařadil tak velkostatkáře mezi průmyslníky. V rámci potravinářského průmyslu se rozvíjelo cukrovarnictví, pivovarnictví, lihovarnictví a mlynářství.

Nutným důsledkem a zároveň i předpokladem nástupu industrializace je vývoj báňského průmyslu, k němuž docházelo v souvislosti s růstem cen dřeva. Z toho důvodu bylo palivové dřevo nahrazováno uhlím. Těžba uhlí významně ovlivnila například oblast Kladenska, Ostravska. Dále se vyvíjí strojírenství, hutnictví, sklářská výroba. V druhé polovině století se v rámci strojírenství vyvíjí výroba dopravních prostředků. Ze

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ PETRÁŇ 1979, s. 75.

⁷⁶ Následný popis vychází zejména z JAKUBCE-JINDRY 2007, s. 187-246; Dějiny země Koruny české II. s. 73-78.

strojírenství dále ke konci století vyčleňuje elektrotechnický průmysl. Nově se objevuje také chemický průmysl, průmysl stavebních hmot.

Čechy se v průběhu 19. století staly průmyslovým jádrem habsburské říše. Vynikaly zejména v textilnictví, výrobě skla, porcelánu, papíru a hudebních nástrojů. Na konci 19. století se k těmto odvětvím přidala výroba strojů, motorů, aut, zbraní, chemický a elektrotechnický průmysl.

V první polovině 19. století se český průmysl posunul přes mechanizaci textilního průmyslu k nárůstu těžby nerostů; dále dochází k rozvoji potravinářství. V druhé polovině století se rozmáhá průmysl uhelný a železářský, k čemuž dopomáhal také rozvoj parních strojů. Na počátku 20. století nelze pro tyto změny hovořit o Čechách jako o zemědělské společnosti, neboť se průmysl a jeho příbuzné obory staly zdrojem obživy pro 46% lidí, zatímco v zemědělství to bylo 43%.⁷⁷

2.2 Vývoj komunikací a dopravy

S rozvojem průmyslu a zemědělství kráčel ruku v ruce také vývoj komunikací a dopravy. Již v 18. století byly rozšiřovány sítě komunikací. Budovaly se říšské cesty, které už měly kamenný podklad. Do konce století jich bylo v Čechách postaveno kolem 500 km, v polovině 19. století se délka vybudovaných cest pohybovala již kolem 3800 km. Velké říšské silnice byly doplněny soustavou menších silnic, takže během poloviny 19. století protkalo Čechy na 12 150 km silnic. Vývoj silnic společně s vývojem strojírenství přispěly velkou měrou k sestrojení prvních automobilů v Čechách.

Od 30. let 19. století se na území habsburské říše začínají objevovat první železnice. Největšího rozvoje se dráhy dočkají po roce 1866, kdy celková délka drah v Rakousku-Uhersku činí přibližně 17 000 km, z toho 3487 km v Čechách.⁷⁸ V posledních desetiletích 19. století lze vystopovat snahu vybudovat železnici v místech, která ještě propojena nebyla. Lodní doprava ztrácela s narůstající hustotou železničních sítí na významu, avšak i nadále byla tím nejlevnějším způsobem přepravy – zejména pro zboží, které kvůli velké

⁷⁷ JAKUBEC – JINDRA 2007, s. 32.

⁷⁸ Tamtéž, s. 254.

hmotnosti a relativně malé ceně nebylo výhodné přepravovat po železnici. Svou roli sehrála lodní doprava také v turistice.⁷⁹

Souhrnem lze říci, že počátek industrializace a průmyslové revoluce v Čechách lze spatřit v textilnictví. Pro potřeby textilního průmyslu bylo však zapotřebí dodávat stále více strojů, kterých bylo užito ve výrobě. Jednalo se tedy o stavy, spřádací, mykací, česací stroje, atd. K výrobě takových strojů bylo zapotřebí železa, což zase vedlo ke zvýšené poptávce po železné rudě. Odpovědí byla zvýšená těžba rudy a výroba železa a ocele, ale také těžba uhlí a výroba koksu. Textilnické stroje byly zpočátku poháněny vodou, která jako zdroj energie přestala dostačovat, a proto byla nahrazována účinnějším parním strojem. Výroba parních strojů zpětně zvyšovala poptávku po výrobě oceli a ta opětovně po těžbě uhlí. Velké množství obchodovaného zboží volalo po řešení situace v dopravě. Vznikaly koněspřežky, později železnice; hustší síť silnic, které protkaly Čechy, umožnily snazší spolupráci jednotlivých oborů.

2.3 Proměna společnosti

V předchozí kapitole jsem nastínila způsob, jakým se v Čechách započala a rozvíjela industrializace a průmyslová revoluce. Spolu s nimi se objevují dva důležité momenty, které ovlivnily následující vývoj: 1) agrární společnost se mění na průmyslovou a 2) feudální na občanskou. Výkladu této proměny jsou věnovány následující odstavce.

Industrializace umožnila, aby byla lidská (či zvířecí) síla v zemědělství nahrazována jinými zdroji energie. Spolu s dalšími vynálezy vedla k tomu, že pro stejný objem zemědělského produktu bylo zapotřebí menšího objemu lidské práce. Ta potom byla využívána v jiných oborech, až se, jak bylo ukázáno v kapitole 2.1, hlavní zdroj obživy nachází v jiných než zemědělských oblastech, tedy v průmyslu nebo terciární sféře. Společnost se již proto nenazývá zemědělskou, ale průmyslovou. Průmyslové společnosti se vyznačují vyšším stupněm urbanizace (v porovnání se zemědělskými společnostmi), protože většina lidí žije ve městech.⁸⁰

Město hraje významnou roli také při přeměně feudální společnosti na občanskou. Stratifikaci ve feudální společnosti tvoří stavy, tedy vrstvy, které vůči sobě zavazovala

⁷⁹ Viz Časopis turistů. Praha: Klub českých turistů. 1901.

⁸⁰ Následující výklad čerpá zejména z GIDDENS 1999.

určitá práva a povinnosti. První stav představovala v Evropě vrstva nejvyšší, tedy šlechta, urození. Druhý stav byli duchovní, kněží a třetí stav tvořily skupiny nejrůznějšího původu – nevolníci, svobodní rolníci, řemeslníci, obchodníci a měšťané. Jednotlivé společenské vrstvy nebyly zcela neprostupné, určitá společenská mobilita byla tolerována. V Evropě se k principu urozenosti vázalo lenní vlastnictví půdy, které hrálo v celém systému nepominutelnou roli.

V momentě, kdy jsou základy feudalismu narušovány zesilující industrializací, příchodem průmyslové revoluce, posilováním centrální moci státu, rušením zákonů stojících na feudálních předpokladech (zrušení nevolnictví a roboty), rozvojem techniky a obchodu, nemůže společnost již fungovat na středověkých základech. Dominantní roli začaly hrát výrobní prostředky a kapitál, kterým nemusela být pouze půda. Společnost se začíná stratifikovat do vrstev, které se narozdíl od feudální společnosti ustanovují také na základě vlastnictví výrobních prostředků a kapitálu. Takovéto společenské vrstvy jsou v některých teoriích popisovány jako třídy (Marx).

Třídní systémy nejsou vymezeny ani nábožensky, ani zákony, ale ekonomickými rozdíly mezi skupinami jednotlivců. Právě kvůli vázanosti na kapitál a ne jen na půdu je mobilita mezi třídami, na rozdíl od feudální společnosti, možná. Třída samotná je potom rozsáhlou skupinou lidí, kteří mají obdobné ekonomické prostředky, což ovlivňuje významně způsob jejich života. Vyšší třídu tvoří zaměstnavatelé, bankéři, průmyslníci, tedy zámožní lidé. Střední třídu tvoří nejčastěji úředníci a odborníci ve svém oboru, dělnickou třídu manuálně pracující. A protože k posilování tříd, tedy občanské společnosti dochází v souvislosti s industrializací, která stojí v úzkém vztahu s městem, je to právě město, kde se nová forma společenského uspořádání rozvíjí ponejprv.

2.3.1 Průmyslová společnost a město

Jak jsme již viděli, setrvala lidská společnost až do doby industrializace ve feudální a zemědělské tradici. Města v takovéto společnosti vznikající měla zvláštní charakter; měla vlastní ekonomickou logiku a vzorce chování, které do určité míry tvořily protiklad feudalismu. Maur uvádí, že *v protikladu k ideálu feudální vertikální hierarchie, zahálčivosti a štědrosti (...) stála ve městě koncepce rovnosti, práce, racionality⁸¹*, což

⁸¹ HORSKÁ – MAUR – MUSIL 2002. s.75.

předznamenávalo prostředí společnosti, ze které později vyrostla společnost kapitalistická, pro kterou je charakteristické soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Takový typ politického a sociálně-právního myšlení ve městech předznamenal vznik nové občanské společnosti, která již nenaplňovala zásady feudalismu.

Industrializace tedy narušuje podstatu feudalismu tím, že pozitivně ovlivňuje rozvoj měst, čímž dochází k posílení měšťanstva, tedy specifické společenské skupiny, která je považována za střední stav a která dala základ střední vrstvě a buržoazii⁸². V 19. století tak docházelo k prolínání starého feudálního a nového společenského řádu; šlechta a šlechtický velkostatek se sice významně podílely na dění až do období vzniku první republiky, významnou úlohu však díky industrializaci získalo město a měšťanstvo. V souvislosti s industrializací se tak hovoří o vzniku nového typu města, tzv. průmyslového velkoměsta.

Průmyslová velkoměsta/města vznikají již od dob první průmyslové revoluce, a to v závislosti na narůstajícím počtu obyvatel v průmyslu pracujících. Toto období lze nazvat první fází urbanizace, také zvanou klasická.⁸³ Jak klasická urbanizace probíhala, jak tedy docházelo ke vzniku průmyslových měst, ukazuje Musil na příkladu Anglie.⁸⁴ Stejně jako v Čechách se i v Anglii průmysl prosazuje v textilnictví. Již od 17. století byla výroba tkanin v Anglii rozptýlena zejména na venkově. Stále častější využívání vody jako zdroje energie vedlo ke vzniku menších průmyslových oblastí podél horních toků řek, kde se voda pohybovala větší rychlostí. Počet výhodných míst na tocích řek nebyl neomezený, proto se začala výroba současně s její mechanizací uchylovat do velkých několikaposchoďových budov. Podél vodních toků tak začala růst menší průmyslová města. Stejný typ osídlení se nacházel i v severních Čechách. Dlouhá pracovní doba a neexistence veřejné dopravy způsobily, že se dělníci soustředili v blízkosti továren a dali tak vzniknout průmyslovým městečkům.

V době, ve které se pohybujeme, dochází k dalekosáhlým proměnám. Jednodušší technologie jsou nahrazovány složitějším, třídní struktury i tradiční životní formy se mění, vzniká celá řada malých a středně velkých měst. Významnou úlohu v koncentraci obyvatel

⁸² Universum – Všeobecná encyklopedie VI. s. 71.

⁸³ HORSKÁ – MAUR – MUSIL 2002. s 31.

⁸⁴ Tamtéž 2002. s. 25-31.

a hospodářských činností hrála doprava a zdroj energie. Když se v průmyslu počalo využívat páry jako zdroje energie, mobilita vzrostla, přesto však jen do určité míry. S parní energií se pojí využití uhlí, které je po zrodu železnice dopravováno zejména pomocí jejích prostředků. Pokud se v blízkosti železnice nacházelo větší množství továren, bylo jejich zásobení železničními prostředky výhodnější. Docházelo tak ke koncentraci velkého množství továren na jednom území a vznikala tak klasická průmyslová města. Železnice umožnila spojit větší vzdálenosti, přesto byla ale omezena přírodními podmínkami. Její výkonnost při stoupání trati přesahujícím 2 % klesala, a proto se stavba železnic soustředila zejména při řekách a v údolích. Obyvatelstvo mělo tendenci opouštět místa, která byla dříve propojena s okolním světem skrze průplavy a silnice, a stahovalo se do velkých měst ležících na konci tratí, křižovatkách železnic a přístavních městech.⁸⁵ Parní stroje nebylo možné hospodárně využít pro městskou dopravu, která by usnadnila příchod do zaměstnání velkému počtu dělníků, proto i ve velkých městech docházelo ke stejné situaci, jaká byla popsána výše v případě průmyslových měst vznikajících kolem továren podél vodních toků. Koncentrace domů a obyvatel markantně vzrostla. Vznikala tak velká, hustě zastavěná a rychle se rozvíjející města, jejichž struktura byla do velké míry stanovena omezeným využitím páry.

Kolem roku 1830 žilo v českých zemích ve městech na 300 000 obyvatel, z toho v Čechách přibližně 200 000. Ludmila Kárníková⁸⁶ rozdělila města podle ekonomického významu do dvou kategorií. Do první kategorie patřila města vzniklá v starých textilních oblastech protoindustriálního období (Liberec). Druhou tvořila města vzniklá v nových průmyslových oblastech (Plzeň). Průměrný počet obyvatel připadající na jedno město patřící do skupiny větších měst přesáhl kolem roku 1830 jen nepatrně 5 000 obyvatel. Pokud se však města rozdělí také podle ekonomického zaměření, pak průměrný počet obyvatel měst ve starých oblastech činil 9 000, zatímco v nových to bylo o něco málo více než 3 000. Proces urbanizace se tak ve svém počátku týkal zejména textilních oblastí, Prahy a Brna, později se významněji rozvíjel i v oblastech průmyslových.

Mezi roky 1830-1930 se počet obyvatel měst zněkolikanásobil (viz tabulka č. 1), přičemž hlavním faktorem růstu největších měst zůstávala přítomnost průmyslu nebo hornictví.

⁸⁵ MUMFORD, Lewis. *Technika a civilizace*. V Praze: Práce, 1947. s. 179-180.

⁸⁶ KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.; Horská-Maur-Musil 2002. s. 195-197.

Jako příklad nám poslouží populační vývoj Ústí nad Labem. Ještě v roce 1830 čítal počet obyvatel 2 000. Ve 40. a 50. letech vznikly ve městě přístavy, byla vybudována železnice a započala se těžební aktivita. V roce 1857 mělo Ústí již téměř 7 000 obyvatel, po roce 1880 více než 16 000 a roku 1910 dokonce přes 40 000. Novými obyvateli byli často příchozí z okolních zemědělských oblastí. Podle Antonína Boháče⁸⁷ se urbanizace v Čechách projevovala nejvíce mezi léty 1869-1930, kde se počet městských obcí v tomto časovém rozmezí zdvojnásobil, což jsme viděli na příkladu Ústí nad Labem, a počet venkovských obcí vzrostl jen o jednu desetinu. Roku 1930 tak ve městech žilo 48.5 % obyvatel. Vzhledem k tomu, že velice pomalým růstem se vyznačovala proměna venkovského obyvatelstva v Čechách mezi lety 1881-1900, usoudil Boháč, že v tomto období docházelo k o to většímu nárůstu obyvatel měst, a to z důvodu agrární krize.

Tab. 1 Největší města v Čechách podle počtu obyvatel (v tisících)

1830		1930	
Praha	102	Praha	949
Liberec	11	Liberec	98
Kutná Hora	10	Ústí nad Labem	88
Plzeň	8	Plzeň	133
České Budějovice	8	České Budějovice	61
Kolín	6	Děčín	57
Mladá Boleslav	5	Teplice	56
Česká Lípa	5	Most	56
		Kladno	51
		Jablonec nad Nisou	50
		Hradec Králové	50

Zdroj: FIALOVÁ, Ludmila. Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha: Mladá fronta, 1996. s. 397-398.

Podle Boháče se průmyslová společnost budovala zejména na uhlí a železe. Tím vysvětluje větší množství obyvatel, kteří se stěhovali do průmyslových měst v porovnání například s Prahou. Vysvětluje to tím, že primární důvod, z jakého se lidé do měst stěhovali, byla práce a pracovních míst bylo právě velké množství v uhelných oblastech (Kladno, Most, Teplice). Mimo tohoto důvodu přiváděla venkovské obyvatele do měst například touha po zkušenosti, vidina snazší dostupnosti sňatku nebo služby. Docházelo tedy k přílivu obyvatel do měst, který Horská nazývá „útekem z venkova“. K migraci docházelo samozřejmě již dříve, avšak až do konce 19. století byla častější migrace do cizích zemí; vždyť jen ve 30. a 40. letech 19. století odešlo z českých zemí na 260 000 lidí do zahraničí

⁸⁷ Tamtéž

nebo jiných zemí monarchie⁸⁸, mezi léty 1870-1889 to bylo více než 500 000 lidí⁸⁹. Na konci století se tento trend mění a migrace do zahraničí klesla na 25 % přirozeného přírůstku. Naopak docházelo k většímu přesunu obyvatel z venkova do měst, což bylo snazší a méně riskantní. Na počátku 20. století se znovu vrací trend migrace do zahraničí. Ať už ale obyvatelstvo přicházelo do českých měst nebo odcházelo do zahraničí, důležitým zůstává fakt, že docházelo k odlivu obyvatel z venkova.

Období industrializace, které se tedy počalo významnějšími změnami v oblasti techniky a technologie, proměnilo charakter města a jeho strukturu, a je proto charakterizováno také dalekosáhlými společenskými změnami: 1) Už s rozvojem manufaktur se prohlubuje dělba práce. Pracovník zodpovídá jen za dílčí části výrobního procesu, není proto již třeba, aby znal celý výrobní proces. Možnost najít práci i bez potřebné kvalifikace vedla potom v 19. století k rapidnímu zvyšování dělníků, kteří práci v průmyslu nacházeli. Protože se ale průmysl neustále rozvíjel, docházelo také k nárůstu počtu volných pracovních míst v oblasti průmyslu. Stále nová volná pracovní místa přiváděla nové pracovníky, takže rostl i počet lidí, kteří v továrnách nacházeli práci. S vyšším počtem pracujících v průmyslu rostla také spotřeba a ta zpětně pozitivně ovlivnila rozvoj průmyslu. Průmysl se soustředil zejména do měst, a proto počet obyvatel měst vzrůstal. Na jedné straně nárůst počtu obyvatel ve městech vedl k posílení pozice měšťanstva, buržoazie. 2) Na straně druhé na trhu práce nastal brzy přebytek pracovní síly a z toho důvodu klesly mzdy, čímž došlo ke zhoršení postavení dělnictva. Dělníci byli nahlíženi jako komodita, s níž se obchodovalo podle potřeby poptávky a nabídky. 3) Příliv velkého množství obyvatel do měst vedl také ke zhoršujícím se životním podmínkám (viz kapitola Velkoměsto Praha). 4) Jak bylo ukázáno v kapitole Rozvoj průmyslu, poměr obyvatel pracujících v zemědělství a průmyslu se proměnil. V oborech nezemědělských získávalo obživu 46% obyvatel, zatímco v zemědělství to bylo 43%. S tím se změnil také charakter společnosti. Charakter společnosti zemědělské byl dán přírodou a jejími cykly, zatímco charakter společnosti průmyslové je dynamický. Je určován výrobou a spotřebou, nabídkou a poptávkou, což vedlo k novému vnímání času, které nezáviselo na přírodních cyklech, ale na uměle stanovené pracovní době a podmínkách. Vzniká tak nový „industrializovaný“ čas.

⁸⁸ Tamtéž, s. 130.

⁸⁹ Tamtéž, s. 201.

Čas vytvořený industrializací musel být nutně také jednotný. Jak uvádí Milan Hlavačka⁹⁰, administrativně technická vyspělost nově zrozené společnosti si žádala synchronizované, standardizované a unifikované pojetí času. Sjednocení se ukázalo jako nezbytné zejména pro fungování železnice, kde by vágní pojetí času mohlo způsobit velké škody. Hlavačka dále trefně podotýká, že to byl jízdní řád, který se stal *vychovatelem lidí v dodržování přesného času*⁹¹. Takto sjednocený čas se potom rozšířil ze železničních sítí a měst také na venkov.

Mimo nově sjednocený čas se s nástupem průmyslové/občanské společnosti objevil další druh času v pozměněné podobě – čas volný⁹². Vysoká poptávka po pracovních pozicích a jejich vysoká nabídka vedly k zavedení dlouhých pracovních směn. Umístění pracoviště se přitom neshodovalo s místem bydliště a k dosažení očekávané mzdy bylo třeba práci vykonávat na pracovišti; mzda byla vázaná na čas strávený tamtéž. Pracovní čas se proměnil na čas určený pouze k vykonání určité, často dílčí činnosti.⁹³ Tyto tři zmíněné faktory vedly k přísnému odlišení soukromého a veřejného/pracovního. Tato nová kvalita pracovní činnosti spolu s narůstajícími nároky na fyzický výkon pracovníka měla podle Hermanna Gieseckeho⁹⁴ vliv na vytvoření nového pojetí volného času. Nová forma práce měla být snesitelná pouze tehdy, existovala-li vyhlídka na dlouhodobější osvobození od vykonávání činnosti – tedy volný čas. Volný čas se tak stal předmětem vyjednávání. Kvalitativní i kvantitativní pracovní nároky, jak se začaly objevovat v době industrializace, vedly v 19. století k nárokování kratší pracovní doby.

Od poloviny 19. století se v Předlitavsku, kam Čechy patřily, objevují požadavky na omezení dětské práce v továrnách (například živnostenský řád z 20. prosince 1859)⁹⁵. Stejně tak i pracovní doba a pracovní podmínky žen měly být zlepšeny (například zákon z roku 1854, 1859)⁹⁶. Nejčastější požadavek společný všem dělníkům bylo zkrácení

⁹⁰ HLAVAČKA, Milan: Parametry liberálně občanské společnosti devatenáctého století a co z nich zbylo. Pokus o inventuru. In: 19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly. Historický ústav: Praha, 2008.

⁹¹ Tamtéž, s. 237.

⁹² Více o volném času například v LENDEROVÁ, Milena et. al. Z dějin české každodennosti. Život v 19. století. Praha: Karolinum, 2009.

⁹³ KAPLÁNEK, Michal - MACKŮ, Richard. Nauka o volném čase, 2009. Dostupné z: <http://www.tf.jcu.cz/getfile/76a420b6311f1f72> (10.9.2009)

⁹⁴ Tamtéž, s. 8.

⁹⁵ MARTÍNEK, Miloslav: Přehled vývoje sociálního zákonodárství v českých zemích v letech 1879-1918. In Sborník k dějinám 19. a 20. století. Praha: Ústav čs. a světových dějin ČSAV, 1976. s. 16-17.

⁹⁶ Tamtéž, s. 18-19.

pracovní doby až na osm hodin denně. (Jen pro ilustraci uvádím, že zmíněný živnostenský řád z 20. prosince 1859 sice zakazoval práce dětí mladších deseti let, ale děti mezi 10. a 12. rokem už na základě povolení obecního úřadu pracovat mohly. Děti mladší 14. let pak měly pracovat maximálně 10 hodin a děti mezi 14. a 16. rokem 12 hodin denně.) Až do 60. let 19. století však platila zásada nevměšování státu do otázek pracovní doby: *Doba pracovní se řídí nabídkou a poptávkou; na ní je závislá mzda – stát nemá do toho zasahovat.*⁹⁷ Přesto snahy od 80. let slaví úspěchy a pracovní doba byla postupně omezována (zákony z let 1884, 1900, 1901)⁹⁸. Osmihodinová pracovní doba byla uzákoněna teprve se vznikem Československa zákonem číslo 91 z 19. prosince 1918. Po celou zkoumanou dobu byla jediným pravidelným volným dnem neděle. Pracovní soboty byly zrušeny až v 60. letech 20. století.

V 19. století se objevuje čas jako nový fenomén – čas sjednocený a čas volný⁹⁹. Rozvíjí se možnosti, jak volný čas využívat, (tomu velkou měrou napomohl právě rozvoj veřejné dopravy, přičemž výjimečnou roli hrála železnice) a zároveň se rozšířily vrstvy těch, jimž se volný čas zpřístupnil. Až do počátku 19. století byl volný čas pojímán jako výsada vyšších společenských tříd, která se zejména od poloviny století zpřístupňovala ostatním společenským vrstvám.¹⁰⁰

S velkým zjednodušením lze prohlásit, že charakter industrializace nechal vzniknout moderním městům a velkoměstům, v nichž docházelo k posilování tříd na úkor staršího feudálního systému. Města posilovala díky tomu, že většina obyvatel nepracovala v zemědělské, ale průmyslové či terciární sféře. S ohledem na výnos výroby a obchodování se průmysl a terciární sféra většinou soustředila do měst, což vede k přílivu obyvatel do měst, kde se stále vytvářejí pracovní místa. Stará města musí uvolnit prostor novým obyvatelům a továrnám, expandují vně i dovnitř. V těchto nových či nově přetvořených městských oblastech se společenský život stává anonymním a neosobním, když jedinec přestává znát většinu svého okolí. Přes určité výhody, které město skýtalo, tu bylo mnoho negativ a vlivů, které mohly vést k potřebě obyvatel městu uniknout. Zcela jistě by sem patřila anonymita, hluk, nedostatek přírody, nedostatek soukromí, těžké pracovní

⁹⁷ Tamtéž, s. 19 - 20.

⁹⁸ Tamtéž, s. 20 - 21.

⁹⁹ Volný čas existoval již dříve; hovořím zde o nově pojatém volném času, jehož využití se zpřístupnilo širokým společenským vrstvám.

¹⁰⁰ KAPLÁNEK – MACKŮ 2009.

podmínky, možný nárůst kriminality¹⁰¹, vliv romantismu a vlastenectví. Domnívám se, že tyto jevy společně s novým pojetím volného času mohou být pokládány za příčiny návratu k *přírodě*. V následující kapitole se proto budu věnovat vývoji vztahu člověka k jeho životnímu prostředí, protože toto téma považuji za nezbytné pro pochopení toho, kam vztah člověka k jeho životnímu prostředí v 19. století dospěl. Kapitulu uvedu zamyšlením nad určením počátků návratu k *přírodě*.

¹⁰¹ PROTIVÍNSKÝ, Miroslav. Policejní výzkum. In Kriminální věda: Časopis pro kriminologickou teorii a praxi, roč. 39, 2001. Dostupné z http://web.mvcr.cz/archiv2008/casopisy/kriminologie/2001/01_03/protiv1.html (19.11.2009)

3 Návrat k přírodě

Pojednávám o návratu k *přírodě*, který je možný jedině tehdy, pokud jsme se přírodě někdy vzdálili. Kladu si proto otázku, kdy se vlastně člověk přírodě vzdálil? Je to rozvoj měst, kde se počal odklon člověka od přírody? K rapidnímu nárůstu městské plochy docházelo v období industrializace, kdy na úkor zelené plochy vznikaly ve velkém průmyslové a obytné oblasti. Města vznikla v přírodě, obestavila ji a postupně ji vytlačovala. Úměrně s rozvojem měst tedy k odklonu člověka a přírody docházelo. Přesto by nebylo správné označit vznik měst za počátek odklonu člověka od přírody.

Evropský člověk setrval podstatnou část svých dějin v lovecko-sběračském způsobu života a pro život mu z větší části stačilo to, co našel nebo co si vyrobil. S příchodem neolitické revoluce se člověk stává živočichem, který podstatně proměňuje své životní prostředí. Je to tedy neolitická revoluce, kdy se člověk začne přírodě vzdalovat? Příchod zemědělství a usazování člověka zajisté proměňuje přírodu. Člověk se usadil, postavil si obydlí, ohradu pro dobytek, vymezil pole, „zkulturnil“ si své prostředí. I když kulturní stálo v opozici proti přírodnímu, nelze v neolitické revoluci spatřovat počátky odklonu. Samotné pojetí neolitické revoluce jako ohromného zlomu, kdy se člověk živočich usadí a stane se z něj člověk zemědělec, je stále více kritizováno.

Už i mezolitik ovlivňoval své životní prostředí, nepřišel do neprostupného pralesa a s příchodem zemědělství se z něj nestal neolitik žijící v blahobytu. Zemědělství vyžadovalo tvrdou práci a neproměnilo okamžitě kočovný způsob života na usedlý. Ani po příchodu zemědělství nesetřával totiž člověk na jednom území. Když vyčerpал přírodní zdroje, posunul se o něco dále. Takový způsob života bylo možné praktikovat do té doby, než se počet obyvatel zvýšil natolik, že už nebylo možné takto svobodně migrovat, což vede k zvyšující se teritoriální rivalitě a změně kočovnějšího způsobu života na usedlý. Neolitická revoluce proměnila vztah člověka k jeho prostředí, nedá se však říci, že to byla neolitická revoluce, kdy se člověk začal oddalovat od přírody. Byť pomocí kultury svůj život v rámci přírody vymezoval, zůstával v úzkém vztahu s přírodou. Proto ani neolitická revoluce nemůže být chápána jako „první“ vyhranění kulturního od přirozeného, tedy jako odklon do přírody.

Vraťme se k úvodu předchozí kapitoly, kde jsem citovala Zdeňka Kalistu, podle něhož nelze postihnout prvotní příčiny konkrétní události, protože události a jejich příčiny jsou spolu propojeny a vzájemně se ovlivňují. Při zkoumání tak širokého fenoménu jako je návrat k *přírodě* to platí dvojnásob. Počátky odklonu od přírody nelze přesně časově stanovit. Je možné, že prapříčiny odklonu člověka od přírody leží v době, kdy jsme se stali rodem Homo a začali jsme se odlišovat od ostatních živočichů. Naším adaptačním systémem se stala kultura, vynikali jsme proto specializací na nesespecializaci, což umožnilo vymanění se člověka z čistě přírodního světa. Je také možné, že celý proces byl prapůvodně odstartován už v době, kdy se naši předci začali odlišovat od ostatních primátů a byl odstartován hominizační proces.

Nelze však zkoumat návrat k *přírodě* v takové šíři. Soustředím se na aspekty, které jej v 19. a 20. století ovlivnily nejvýznamněji. Na následujících stránkách se zabývám vývojem měst, zejména urbanizací v 19. a 20. století, přeměnou sociálních i prostorových forem organizace společnosti; vývojem vztahu přírody a člověka, tematizací tohoto vztahu.

3.1 Člověk a příroda, člověk a krajina

Uvědomování si krás přírody není věc samozřejmá a právě tematizace přírody/*přírody* jako krásné a estetické vypovídá mnoho o měnícím se vztahu člověka k přírodě v tom nejširším smyslu, či přírodě okolní, čímž je míněna krajina. Karel Stíbrál¹⁰² a Hana Librová¹⁰³ takovýmto způsobem ke zkoumání vztahu člověka a přírody přistupují, a proto následující text čerpá zejména z prací těchto autorů.¹⁰⁴ V jejich dílech je vztah mezi člověkem a přírodou a člověkem a krajinou zkoumán na základě zobrazení přírody a krajiny v uměleckých dílech. Pojednání o samotných uměleckých dílech je však v této diplomové práci upozaděno z důvodu omezeného rozsahu, který byl pro tuto práci vymezen. Zvláštní pozornost věnuji zahradám a období romantismu.

¹⁰² STÍBRAL 2005.

¹⁰³ LIBROVÁ 1988.

¹⁰⁴ Stejnou linii výkladu sleduje také Jiří Guth-Jarkovský (tamtéž 2003), který je však silněji ovlivněn atmosférou 19. století, což se odráží v jeho hodnocení a výkladu. Z toho důvodu z této publikace pro tuto část práce nečerpám.

3.1.1 Od počátků estetického vnímání krajiny až po 17. století

Počátky estetického vnímání krajiny se objevují v době antické. Klasičtí Řekové sice ještě nejevili zájem o přírodní krásy, starali se spíše o krásu těla a duše, avšak v období helénismu lze doložit počínající zájem o přírodu. Detail krajiny se začíná objevovat v pozadí výtvarných děl. V době římské se zájem o přírodu skrze rozvoj zemědělství ještě prohlubuje – obdivuhodná je zejména kultivovaná příroda. Dochází proto k idealizaci venkova¹⁰⁵, který se stal místem odpočinku.¹⁰⁶

Také ve středověku tvořila příroda spíše pozadí uměleckých děl z toho důvodu, že pozornost byla obrácena na duchovno a že člověku chyběla možnost vnímat krásu přírody, protože byl přespříliš její součástí.¹⁰⁷ V raných fázích středověku je příroda dokonce považována za hříšnou, zápornou, protože odváděla člověka od Boha. Teprve v pozdějších fázích středověku začala být nahlížena jako dílo boží. Na symbolické rovině se tak příroda stala prostředkem, skrze nějž k člověku promlouvá Bůh.¹⁰⁸ S vnímáním přírody jako díla Božího přichází také její estetické ocenění. Svět vnímaný jako Boží dílo si žádal o napodobení skutečnosti, protože skutečnost vytvořená dokonalým byla sama dokonalá. Byl to svět, jak ho viděl a stvořil Bůh. Jako příklad uveďme malíře sklonku středověku a renesance Albrechta Dürera (1471-1528), který byl přesvědčen, že pozorování jevů a věcí dává o bytí to nejuplněnější poučení. Zachycoval okolní svět tak, jak jej viděl.¹⁰⁹

Mluvíme-li o středověku a vztahu středověkých lidí k přírodě, nelze opomenout ani téma zahrad, protože zájem o přírodu se projevuje také novým zájmem o ně. Když se rozpadá římské impérium (395) zahrady mizí a objevují se až pozvolna během středověku, kdy jsou většinou součástí kláštera. Tzv. rajska zahrada je nejen potěchou oka, ale také užitkovým místem. Středověký model klášterních zahrad byl brzy přejat šlechtou a městy. Nejednalo se ale o snahu navrátit se k přírodě. Naopak Hana Librová zahrady popisuje jako pevnosti v krajině.¹¹⁰ Poukazuje na to, že pravidelnost klášterních a dvorských zahrad svědčí naopak o snaze vzdálit se divoké přírodě.

¹⁰⁵ Například idealizace venkova ve Vergiliových textech *Bukolica* a *Georgica*

¹⁰⁶ STIBRAL 2005. s.19

¹⁰⁷ GUREVIČ, Aron Jakovlevič. *Kategorie středověké kultury*, Praha: Mladá Fronta, 1978, s. 43.

¹⁰⁸ LE GOFF, Jacques. *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2008. s. 552.

¹⁰⁹ ALTOVÁ, Blanka. *Hledání evropské krajiny v historii, dějinách umění a v archeologii*. I. T. Budil – T. Ziková eds., *Antropologické sympozium VI*, Plzeň: Západočeská univerzita 2008. s. 158-184.

¹¹⁰ LIBROVÁ 1988. s. 36.

Výše jsem popsala, že již v pozdních fázích středověku lze rozpoznat snahy o realistické a detailní zpracování skutečnosti. Tyto snahy jsou dále rozvíjeny renesančními malíři. Do centra jejich pozornosti se kromě Boha a člověka dostává příroda i krajina, protože v období renesance dochází k myšlenkovému posunu, kdy se lidé začali zabývat také viditelným a hmatatelným světem. Člověk tak přírodu zkoumá nejen skrze víru v Boha a víru v přírodu jako dílo Boží, ale i po stránce vědecké a mechanistické.¹¹¹ Zároveň je však neustále přítomen středověký obdiv k duchovnímu světu, což se projevuje na symbolickém vnímání a ztvárnění přírody a krajiny. Stibral jako příklad takového přístupu uvádí výstup Francesca Petrarky (1304-1374), italského básníka a spisovatele, na horu Mont Ventoux. Výstup na vrchol, který uskutečnil 26. dubna 1336, je pro něj spíše duševní meditací a podnětem k úvahám o životě. Současný turista vystoupá na horu pro cestu samotnou, pro dobrý pocit, pro nádherný výhled, Petrarca ale hodnotí výstup jako alegorii cesty k vrcholům duchovního života.¹¹² Je tedy zřejmé, že u Petrarky nenajdeme počínající obdiv ke kráse hor. Ten se objevuje až později u Aenease Silvia Piccolominiho (1405-1464), který vyrážel do přírody za cílem kochat se. Stibral popisuje jeho zájem o krajinu jako ryze novou záležitost, nešlo u něj o inspiraci starověkými autory, jak tomu bylo u Petrarky.

Estetické oceňování krajiny se promítá také do zahrad. Zahrady renesanční mají daleko ke středověkým zahradám užitkovým a stávají se zejména potěchou oka. Nejsou již uzavřené, ale naopak otevřené ven, jsou pečlivě opracované, rozdělené, plánované. Zahrada byla upravenou a zkrocenou přírodou. A byl to člověk, který přírodu zdokonalil tím, že jí pomohl vymanit se z divokosti a vtiskl jí určitý řád. Člověk se zde stává umělcem zdokonalujícím přírodu. Renesanční park má v oblibě dokonalost, upravené tvary, stojí však sám o sobě – nenavazuje tematicky na budovu, budova není jeho středem (Letohrádek královny Anny v Praze).¹¹³

Uspořádanost byla hlavním kritériem krásy i v období nastupujícího baroka, a proto pěkná krajina byla jediné ta, která byla zbavena své divokosti. Francouzský barokní park je toho dokonalým příkladem. Barokní park navazuje vývojově na parky renesanční. Obdivu se stále těší přesnost, organizovanost, symetričnost. V případě barokního parku je však přísné

¹¹¹ Universum: Všeobecná encyklopedie, sv. 8. Praha: Odeon, 2000-2001.

¹¹² Tamtéž, s. 42.

¹¹³ OTRUBA, Ivar. Zahradní architektura, tvorba zahrad a parků. Šlapanice: ERA, 2002.

dodržování tvarů dovedeno ještě dále, zde *příroda rostla v geometrických tvarech, v rovných a přímých liniích*.¹¹⁴ Dodala bych, že ji člověk donutil, aby tak rostla. Příroda byla krásná, pokud byla spoutaná a pokud jí dominoval člověk. V barokním parku mohl jeho úlohu zastoupit zámek stojící ve středu, kdy park je v podstatě jeho prodloužením směrem ven.

Baroko opouští renesanční ideu individualismu a navrácí se zpět k Bohu. Přesto lze v této době podle Eduarda Maura spatřit další¹¹⁵ estetické ocenění krás hor. Maur popisuje výstup na vrchol hory z ryze estetických a poznávacích důvodů. Tento jev dokládá dílo Bohuslava Balbína (1621-1688), v němž jsou popisovány výstupy na Sedlo v Českém středohoří. Tyto cesty měly Balbína naplňovat dojmy nad estetickými jevy, ale i hrdostí nad fyzickým výkonem.¹¹⁶ Pro absenci více takových výstupů lze však usuzovat, že Balbín byl výjimečným ve své činnosti a že zájem o hory jako cíl cesty pro potěšení odstartovali až předchůdci romantiků, kteří jej později posunuli ještě dále. Až v 18. století, kdy se více rozmáhá obdiv divoké přírody, rostl počet výprav, které směřovaly do Alp. Jednalo se o badatele nebo mladé šlechtice, kteří v rámci studií cestovali po Evropě¹¹⁷ (Václav Vojtěch ze Šternberka, zakladatel Trójského zámku, získal inspiraci pro stavbu zámku v Itálii, kde strávil část studia). Librová dále shrnuje, že zkušenosti těchto badatelů spolu s vlivem Číny a Japonska vyvolaly zájem o hory, který dokonale zapadal do romantického smýšlení.

3.1.2 Obdiv divoké přírody v 18. století

V osobě Anthonyho Ashleyho Coopera, třetího hraběte z Shaftesbury (1671-1713) je spatřován počátek obdivu nejen kultivované, ale i divoké přírody. Objevuje znovu krásu přírody, která spočívá v celku, který je tvořen jednotlivostmi, přičemž člověk je jednou z nich. Příroda je obrazem řádu, pořádku a je perfektní jak ve svém celku, tak ve svých částech. Proto už nešlo obdivovat jednotlivé krajiny a zahrady usměrněné lidskou rukou. Shaftesbury dokonce odmítá geometrickou podobu přírody ve francouzském parku a jako protiklad takové podoby staví přírodu divokou, volnou. Volná příroda je stvořena Bohem

¹¹⁴ TVARDKOVÁ, Veronika. Počátky ochrany přírody na našem území. Bakalářská práce. FHS UK, 2009.

¹¹⁵ Viz Piccolomini.

¹¹⁶ MAUR, Eduard. Paměť hor: Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť. Praha: Havran, 2006.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 11.

a jako taková je dokonalá. Člověk ji svým zásahem ničí a kazí. Přirozenost a příroda jsou velebeny, zatímco umělost a městské prostředí jsou pojímány negativně.

Město a kultura vůbec mají pro Shaftesburyho silně negativní nádech. Mohou člověka odklonit od správné cesty, na které stojí jako přírodní bytost. Člověk je totiž od přírody ctnostný, stejně jako příroda sama, může se ale z této dobré cesty odchýlit. Únikem do přírody se vrací zpět správným směrem. Z toho důvodu je příroda místem rozjímání a útočištěm, kam prchá před tíživou a namáhavou každodenností. Nemusí se však jednat o neprostupné lesy a panenskou přírodu. V Shaftesburyho postoji je spíše vyjádřen odpor ke geometrickému ztvárnění přírody. Protože takové smýšlení získávalo stále více přívrženců, získávají na oblibě anglické parky, které i přes všechny úpravy mají připomínat přírodu volnou. Takovou, jak ji stvořil Bůh. Dokonce i hory nejsou více bradavicemi na zemském povrchu¹¹⁸, ale úctyhodná součást přírody připomínající dávné časy.¹¹⁹

Shaftesbury sice poukázal na rozdíl mezi přírodním a kulturním a na negativní charakter města, byl to ale Jean Jacques Rousseau (1712-1778), který je postavil proti sobě do přímého kontrastu. Podstatu jeho učení tvořil fakt, že člověk se rodí dobrý a nezkažený, vinou společnosti se ale zkaží. Zkažený člověk potom kazil dokonalé dílo Boží tedy přírodu, která lidskou činností degenerovala. Právě proto Rousseau volnou přírodu adoruje. *Příroda* je místem k přemýšlení, je místem, kde je člověk svobodný, je synonymem nezkaženého dětství a zejména útočištěm. Právě v *přírodě* může člověk uniknout nesmyslným novodobým konvencím a řádům, do kterých se sám uvrhl.

Do *přírody* utíká člověk před zlem: „*O přírodo, matko má, hle, jsem pod tvou ochranou. Není zde chytráka a šibala, který by se vložil mezi mne a tebe.*“¹²⁰ Chytráci a šibalové se v přírodě nevyskytovali, zato ve městě ano! Město a zkaženost, které se ve městě dařilo, byly tím zlem, před kterým se utíkalo do *přírody*. Nejlepším pro člověka by tak byl odchod z měst do *přírody*. Rousseau nemá na mysli zrušení vlastnictví, ani návrat do lesů; jak podotýká Stibral, odchod do *přírody* je prostě ideálem. Vzhledem k tomu, že je u Rousseaua *příroda* také předmětem zkoumání, nemusí se jednat o totální návrat a opuštění civilizace. Co mohl mít na mysli, se ukázalo v odpovědi na Voltairovo dílo

¹¹⁸ STIBRAL 2005. s. 58.

¹¹⁹ Tamtéž.

¹²⁰ Tamtéž, s. 80.

sepsané pod dojmy z lisabonské katastrofy (zemětřesení roku 1755). Rousseau napsal, že lidé jsou sami příčinou svého neštěstí. *Kdybychom místo ve městech bydleli v polích, nemohli bychom být masově usmrcováni, kdybychom neobývali domy, ale přebývali pod širým nebem, nemohly by se nám zřítit střechy nad hlavou.*¹²¹

3.1.3 Romantismus

Barokní zahrady se vyznačovaly geometrizací, přesným plánováním, zatímco romantismus dává zahradám větší volnost a k přírodě se obrací. Shaftesbury a Rousseau svým učením příchod romantismu předznamovali. Předchůdci romantismu se tak objevují již kolem poloviny 18. století. Romantismus je umělecký a filozofický směr a životní postoj, který se vytvářel jako protisměrné hnutí k racionalismu a klasicismu. Byl ovlivněn Velkou francouzskou revolucí. Jeho charakteristický rys spočívá ve snaze o univerzální proniknutí životem, pro duchovní přírody, obratem k historii a minulosti.¹²²

Romantismus je odvozován od francouzského slova „roman“, které označovalo nelatinský zápis vyprávění; přídavná jména s tímto slovem příbuzná (romantic, romantique) značila proto zpočátku svět románu. V románech je často popisován určitý typ parku, který je proto nazýván romantickým. Romantický park je park spíše anglického typu a stojí v protikladu s přísně rozvrženým parkem francouzským. Pojem romantismus posléze nachází své místo v literatuře, kdy je ztotožňován s novou („moderní“) literaturou. Victor Hugo v romantismu vidí uvolnění strnulejších forem a příklon k individualismu. Tyto definice jsou spíše vodítkem při orientaci, důležitější je však to, co popisuje Baudelaire: *romantismus nespočívá ani ve výběru témat, ani v naprosté pravdivosti, ale ve způsobu cítění.*¹²³

Romantismus se rodil ze zklamání z předcházejícího přísně racionálního období osvícenství. Odpovědí na chladnou racionalitu byl obrat k individualitě lidského ducha, mýtům, tajemnu. Oblíbenou postavou už nemohl být optimistický osvícenec přesvědčený o pokroku lidstva a lidského ducha, ale melancholický a vnitřně rozervaný romantik, který

¹²¹ STÖRIG, Hans Joachim. Malé dějiny filozofie. Praha: Zvon, 1996. s. 272.

¹²² Universum: Všeobecná encyklopedie, sv. 8. Praha: Odeon, 2000-2001.

¹²³ HRBATA, Zdeněk – PROCHÁZKA, Martin. Romantismus a romantismy: pojmy, proudy, kontexty. Praha: Karolinum, 2005.

trpí tím, že jeho ideály není možno naplnit kvůli přizemnosti běžného života.¹²⁴ Romantický člověk se obracel k minulosti. Tento rys můžeme spatřit například ve výstavbě novogotických staveb. S odkazováním k minulosti se pojí další znak romantismu a tím je vlastenectví. Národům byly připisovány vlastnosti jedinců, proto minulost národa a země získávala emocionální charakter, který emocionalitu přenášel na památky a kontakt lidí s nimi. Historické památky se staly cílem romantiků jak pro svou uměleckou hodnotu, tak pro svou (a to zejména) historičnost, která dokládala dávné a slavné časy národa.

Důležitým momentem byl vztah k *přírodě*. Jak jsme už viděli u Rousseaua, člověk byl novodobou společností a civilizací zkažený a rozvrácený a právě v *přírodě* mohl nabýt zpět ztracenou jednotu a zároveň mohl v *přírodě* najít útočiště. Tento druh romantismu nazývá Librová pasivním romantismem. Pasivní romantismus má své kořeny v helénistické tradici, neboť i zde plnila *příroda* úlohu refugia. Pokud se člověk, ztracený ve světě ohromného množství lidí, rozhodne utéci k *přírodě*, má jí naslouchat, což mu pomůže nalézt sebe sama. Aktivní romantismus naopak ukazuje touhu po ovládnutí *přírody*. Nejde ani v nejmenším o klasické využívání přírodních zdrojů, ale o touhu zmocnit se *přírody* smysly. Romantikové proto cestují do nepoznaných, divokých končin, šplhají na skály a hory. Lidé bojují s přírodními živly, musí je porazit, aby dosáhli svého cíle.¹²⁵

V romantismu se *příroda* stala něčím do té doby jen těžko představitelným. Na příkladu Karla Hynka Máchy ukazuje Hrbata, jaký dvojí přístup se k *přírodě* během doby romantismu vytvořil. Mácha si krajinu zaznamenává, vnímá přírodní scenérie a zároveň určité scenérie vytváří a *přírodu* tak zobrazuje a interpretuje. V evropském myšlení 18. století se tak objevilo nové vnímání okolí, *příroda* (a tedy i její součást krajina) se stala předmětem maleb – více se tak rozvinula krajinomalba. Kromě toho se *příroda* stala ústředním pojmem romantismu, kde se stala jak konceptem, vzorem a inspirací, tak jako cosi hodné zkoumání. Nebyla jednoznačná, a proto bylo možné ji interpretovat.¹²⁶ *Příroda* byla cílem, útočištěm, vzorem a krajina byla její součástí. Stále více se objevuje ocenění hodnoty krajiny jako takové, jako součásti přírody, jako její výseč. V romantismu se došlo explicitního vyjádření protikladu klasicistní představy krásné krajiny vytvořené člověkem

¹²⁴ Dějiny Zemí Koruny české II.

¹²⁵ LIBROVÁ 1988. s. 66-67.

¹²⁶ HRBATA - PROCHÁZKA 2005. s. 47.

a romantické představy krásné krajiny, která lidskou ruku nepotřebuje. Krása nemusí být tvořena člověkem, může se nacházet v *přírodě*.¹²⁷

3.1.4 Člověk v přírodě a krajině

Pojmy „příroda“ a „krajina“ mají celou řadou významů nejen v současnosti, ale také v minulosti. Na popsaných příkladech jsme mohli vidět, jakými různými významy během stovek let pojmy prošly. Snažila jsem se držet významu, jak jsem jej stanovila v úvodu pro první část práce. Pojmu „příroda“ jsem užívala tehdy, jednalo-li se o území člověkem příliš neovlivněné. Pojmu „krajina“ jsem užívala, bylo-li popisováno území s výraznějšími stopami antropogenního vlivu; popřípadě území, kde byl přítomen člověk, jednalo-li se o obrazové ztvárnění.¹²⁸ V první části výkladu, při popisu časového rozpětí do konce středověku, jsem se držela více uvedené literatury, přičemž užívání pojmů „příroda“ a „krajina“, jak byly stanoveny pro první část práce, se jevílo snazší a jasnější než při výkladu novověkých epoch. V novověkých epochách začíná dichotomie příroda – krajina ještě víc splývat (je park příroda nebo krajina?). Soudím, že s rozvojem města postupně splývají, až se krajina stane součástí přírody a vytvoří se nová dichotomie odpovídající významu pojmu „příroda“ v dalších částech práce, tedy *příroda* – město.

Do jisté míry samostatnou linii tvořilo ve výkladu téma zahrad a parků. Vedle umění jsou to právě tyto prostory, ve kterých se projevoval vztah člověka k jeho životnímu prostředí a také jeho tematizace. Ve středověkých dobách sloužily zahrady spíše užitkovým účelům. Byly uzavřené dovnitř, ohrazené zdí, tedy vydělené od ostatního okolí. Nebyly ztvárněním přírody, protože příroda nebyla pojímána jen jako místo k životu, ale jako obraz Boží, sám o sobě dokonalý. Po středověkých uzavřených zahradách následují zahrady a parky raně novověké, inspirované renesancí. Antický vliv se odrazil v otevřenosti prostoru. Zde ale přirozenost ve smyslu divokosti a planosti končí, protože charakteristickým rysem byla

¹²⁷ LIBROVÁ 1998, s. 73.

¹²⁸ Již výše jsem ukázala, že oba pojmy nemají jen jednu pevně danou definici. Není proto snadné určit mluvíme-li ještě o přírodě, nebo už o krajině. V této části práce jsem se proto snažila k pojmům přistupovat jako ke konstruktům, které mají sloužit jako kategorie, jejichž užívání pomáhá uchopit a analyzovat daný problém; v tomto případě se jednalo o tematizaci estetického vnímání přírody v dějinách. Nezkoumala jsem proto přesné rozlišování pojmů krajina a příroda, ale jejich tematizaci v umění, ve stavbách, v literatuře.

upravenost a plánovanost. Příroda byla dílem přetvořeným v dokonalost člověkem umělcem. Baroko v geometrizaci postoupilo ještě dále, francouzský park je charakteristický geometrizací jak půdorysu, tak rostlin v něm rostoucích. Reakcí na takové uchopení přírody byl vznik parku anglického typu, který naopak obdivoval přírodou v přirozeném stavu bez zásahu člověka.

3.2 Velkoměsto Praha

V předcházejících kapitolách jsem se zabývala příchodem industrializace a percepcí životní prostředí člověka s cílem vymezit dění, které mohlo vést ke vzniku fenoménu návratu k *přírodě*. Daným problémem jsem se zabývala na obecné úrovni, v následujících kapitolách bych se však ráda věnovala příkladu konkrétního města a konkrétním projevům fenoménu návratu k *přírodě*, tedy například novým volnočasovým aktivitám.

Příliv obyvatel z venkova je jedním z faktorů, který dává během *dlouhého* 19. století vzniknout velkoměstu. Jako jeho příklad poslouží v Čechách Praha. V době, kdy došlo ke spojení čtyř měst pražských (1784), se Praha začala přeměňovat z města středověkého (či raně novověkého) rázu na město novověké. Dochází k bourání hradeb a na jejich místě vznikají promenády se stromořadím. Dále jsou zakládány parky a výletní zahrady, které se nejčastěji nachází před branami města. Ve stejnou dobu vznikají také jedny z prvních továren, které jsou umístěny ve vnitřním městě.¹²⁹ Protože byl ale prostor vnitřního města omezený, musela směřovat po nástupu průmyslové revoluce průmyslová výroba směrem ven z města. Smíchov, Karlín, Holešovice a Libeň se staly významnými průmyslovými oblastmi.

Již na přelomu století tak začíná docházet v Praze k prolínání dvou protichůdných tendencí – růst průmyslových a obytných center se mísí se snahou vytvořit ve městě nebo jeho blízkosti zeleň pro obyvatele města. (Tyto dvě představy nemusí nutně stát v protikladu. V neospěch však hovoří nedostatek místa ve městě, kdy se mezi oběma tendencemi musí najít rovnováha.) V rámci romantických představ o návratu k *přírodě* a v důsledku postupující industrializace a průmyslové revoluce, která zapříčinila vzrůstající hustotu osídlení ve staré Praze, se pozornost obyvatel obrátila na prostor za hradbami. Pod

¹²⁹ V Praze se roku 1821 nacházelo dvacet kartounek, čtyři továrny na rukavice, jedna továrna na zpracování rybích kostí, jedna na zpracování kůže, jedna svíčkárna, devět pálenic, jedna porcelánka, tři barvírny a devět výroben cikorky. (JANÁČEK, Josef. Malé dějiny Prahy. Orbis, 1967. s. 303.)

vlivem dobového smýšlení a romantismu, který nacházel zalíbení ve volné *přírodě*, se Pražané *přírodě* přibližují a stále častěji vyrazí na procházky, zejména nedělní, do tehdy ještě nepříliš zastavěné a městem poničené krajiny. Navštěvují se také anglické parky a zahrady; některé z parků a zahrad, které vznikly přibližně do poloviny 18. století, jsou během druhé půlky století otevírány veřejnosti. V poslední čtvrtině 18. století vznikají pak soukromé sady a zahrady určené pro veřejnost a od 19. století vznikají už veřejné sady (financované například soukromníky).

Již v 80. letech 18. století kupuje hrabě Josef Emanuel Canal z Malabailly pozemky několika vinic rozprostírajících se na dnešních Vinohradech a zakládá zahradu, jejíž *půvaby byly velebeny popisy pamětníku*¹³⁰. Kanálka, jak byla zahrada nazývána, měla sloužit nejen pro potěchu oka a duše, ale také pro vzdělání. Byla zde rozmístěna umělá jezírka, chrámy antických bohů, poustevny, ale i malý pokusný pivovar.

V druhé polovině 19. století vyrůstají ve stejné části současné Prahy Wimmerovy sady. Za Poříčskou branou se ve stejné době rozkládal Růžodol. Jan Ferdinand Schönfeld založil letohrádek stejného jména, který obklopil anglickou zahradou s pavilony a poustevnami. Zahrada se vyznačovala zejména svou strukturou znázorňující mapu Čech s miniaturními zříceninami hradů. Dále se veřejnosti roku 1804 otevírá císařským dekretem Královská obora, dnes nazývaná Stromovka. Roku 1832 se zase otevírá první veřejný park zvaný Lidová zahrada (Volksgarten), později přejmenovaný po svém zakladateli na Chotkovy sady. Jednalo se o park anglického stylu, který se nacházel nedaleko Letohrádku královny Anny. Chotkovy sady spravovala od roku 1859 pražská obec.¹³¹

Z výše jmenovaných přežila svou dobu pouze Stromovka a v určité podobě také Chotkovy sady, ostatní zahrady dříve či později zanikly. Růžodol přestal existovat již na konci 18. století po Schönfeldově odchodu z Čech. Kanálka zanikla na počátku 20. století, Wimmerovy sady již v polovině 19. století. Na území zanikajících zahrad vznikaly obce Žižkov a Vinohrady. Když se ve 30. letech průmyslový vývoj města zrychluje, tvořila už Praha se svými příměstskými částmi celek, jehož části na sobě více či méně přímo

¹³⁰ Soupis památek, ročník 28. Politický okres vinohradský, 1908. s. 14. Dostupné z: http://depositum.cz/knihovny/pamatky/tiskclanek.php?id=c_6385 (16.7.2009)

¹³¹ POCHÉ, Emanuel. Prahou krok za krokem: uměleckohistorický průvodce městem. Praha ; Litomyšl: Paseka, 2001; Jarolímková, Stanislava: Co v průvodcích nebývá, aneb, Historie Prahy k snadnému zapamatování. Praha: Motto, 2005.

závisely. Jednalo se o nabídku pracovních příležitostí, možnosti bydlení a také o prostory ke stavbě nových průmyslových objektů a obydlí pro dělníky. Když roku 1848 dochází ke zrušení poddanských vztahů, došlo k opětovnému zvýšení koncentrace lidí ve městech.

V dalších třiceti letech se počet obyvatel takřka zdvojnásobil (viz tabulka č. 2), takže centrum staré Prahy bylo přelidněné. Nutnost řešit vzniklou situaci vedla k urychlené výstavbě nových obytných domů. Ve snaze postavit v co nejkratší době co nejvíce obytných prostor vznikla na okrajích tehdejší Prahy ohromná sídliště. Do pozadí ustoupila snaha o estetické ztvárnění budov a zejména v částech Prahy určených pro chudší obyvatelstvo tak vznikaly dlouhé řady obytných domů, které Janáček¹³² trefně nazývá *nekonečnými bloky činžovních kasáren s pavlačemi (...) bez dostatečného hygienického zařízení*. V Praze to byl Žižkov, kde se s vidinou zisku a ve snaze poskytnout prostor pro velký počet dělníků příliš nerespektovala estetická pravidla tvorby městského prostoru. Ve stejné době vznikly také Vinohrady, které byly určeny pro zámožnější obyvatele. Stavěly se tak komfortní domy s velkými byty a modernějším zařízením.

Tab. 2 Vývoj počtu obyvatel jednotlivých částí Prahy a přilehlých oblastí

Rok	1869	1880	1890	1900	1910	1921
Hradčany	5940	12330	12584	12906	10580	10732
Josefov	73277	74335	75734	84462	81760	78329
Malá Strana	22140	20963	20447	21161	20374	22780
Nové Město	73277	74335	75734	84462	81760	87329
Staré Město	46060	44027	42332	73888	35504	35503
Karlín	13384	17250	19540	21555	24230	25051
Libeň	5845	9669	12536	21242	27192	29679
Vinohrady	5318	14831	34531	52504	77120	83367
Žižkov	292	21212	41236	59326	72173	71766

Zdroj: RŮŽKOVÁ, Jiřina – ŠKRABAL, Josef. Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005. Praha: Český statistický úřad, 2006.

Staré město mělo jen malý prostor pro uskutečnění nových staveb vně města, protože dříve, než se stačilo zbavit hradeb, dorostla zástavba okolních obcí až k hranicím města. Nicméně, kde je poptávka, je i nabídka, a proto lze ve druhé polovině 19. století sledovat čilý stavební ruch, který směřoval nejen ven z města, ale i do města. Ve městech nebylo už místa, pro další budovy, a proto jim podléhala již existující zástavba. František Langer¹³³ (1888-1965) poskytuje ve své knize pohled na události odehrávající se v této době: *Nové*

¹³² JANÁČEK 1967. s. 322.

¹³³ LANGER, František: Byli a bylo. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991.

předměstí rostlo divoce a dravě na všechny strany a rozpínalo se do všech směrů. Vždycky někam vymrštilo novou ulici jako chapadlo chobotnice, dorostlo až na její konec, a odtamtud znovu opakovalo stejný postup. Byl to tvor složený z mnoha a mnoha set činžáků, ale stále při chuti, pořád se vrhající na novou kořist, a co stravoval a co mizelo v jeho bezvýrazném cihlovém těle, byl kraj, na kterém spočinul a který do jeho příchodu byl poctivým polem, výstavným dvorcem nebo starým sadem.

Langerova kniha vypovídá, že i takové velkoměsto jako Praha nebylo vždy velkým městem a že dokonce, když se velkoměstem stávalo, měly některé jeho části výrazně neměstský ráz. Jiří Sádlo¹³⁴ poukazuje na venkovský ráz hlavního města ve středověku, jeho příměstské části si však tento ráz uchovaly do doby relativně nedávné, až do 19. století. *Pouze od nejdávnějších pamětníků jsem slyšel o době, kdy bylo na dnešním vinohradském náměstí ještě bramborové pole. Ale jako chlapec jsem prožíval dost z toho beznadějného zápasu mezi rostoucím městem a mezi venkovem, který zadávalo. Ještě pole sahala až k samým Vinohradům. (...) Ještě byly mezi ulicemi sady a zahrady. Taková Kanálka s obrovskými stromy a s houšťemi křovin, s obelisky, s poustevnou, se studánkou a s altány a voliérami byla už asi v pozvolném rozkladu, ale pořád to byl nádherný sad, zářící zeleň a voňavě dýchající stín.*¹³⁵

V kontextu Rousseauových myšlenek a romantických idejí se může zdát, že ti, kteří ve městech žili nebo do nich přicházeli, byli utiskováni podnikateli, průmyslníky a budovateli nových staveb. Konec 19. století je avšak dobou, kdy si obyvatelé měst počínali teprve uvědomovat ztrátu únikového prostoru, tedy zahrad, a kdy město pořád lákalo svými pozitivními stránkami. Zcela negativní interpretace rostoucího města by tak byla nesprávná. *Všechno, čemu se říká příroda, takřka před mýma očima podlehlo ve sporu s rostoucím městem a s jeho činžáky. (...) Nevím, na čí straně jsem tehdy stál, zda mé city byly u topolu, který ležel na zemi poražený, nebo u zbrusu nového vývěsního štítu cukráře, který otvíral obchod v čerstvé ulici. Drama porážky živlu přírody živlem člověka jsem prožíval neuvědoměle, jako prostý a přirozený běh života. (...) Také jsou sotva slyšel od někoho z těch kolonizátorů pražského okolí nějaký sentimentální stesk po mizejících starých krásách, nebo od přistěhovalých bývalých venkovanů aspoň soucitný povzdech nad*

¹³⁴ SÁDLO, Jiří. Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny. Praha: Malá Skála, 2005.

¹³⁵ LANGER 1991. s. 171.

*mizejícími poli. Vždyť všechna jejich dnešní existence a budoucí naděje se obracely jen k přibývání domů, ulic a zákazníků.*¹³⁶

Městská příroda měla v Praze nejméně do poloviny 19. století své místo; když se v polovině století začíná vytrácet, je to také proto, že se mění původní představy, na jejichž základě byly zahrady a parky zakládány. Například Wimmerovy aleje měly být romanticko-klasicistním typem krajinné proměny a podle Jany a Jiřího Ševčíkových¹³⁷ předvedl jejich zakladatel přírodu, jako základ všeho, jako místo, kde se má nejen odpočívat, ale i se rozvíjet, vzdělávat, pracovat. Stejně ideje měla naplňovat také Kanálka a jiné parky. Zahrada byla přetvořenou přírodou, zbytkem ráje, kam se mohl člověk uchýlit před městem. Když však zeleň s přibývajícím městem mizí, mohl se člověk cítit vykořeněný a nepatřičný. Tento pocit se výrazněji objevuje již na přelomu 18. a 19. století, s narůstajícím stavebním ruchem konce 19. století sílí.

Domnívám se, že si člověk začal uvědomovat svou touhu po neměstě právě v momentě, kdy dochází k rušení přírodních enkláv ve městě, a to proto, že určité skutečnosti držíme na mysli v případě, kdy se nám jich nedostává. Proto je možné se domnívat, že nedostatek přírodního, neurbanizovaného prostředí může být jednou z příčin, proč se člověk uchýloval k dočasnému opuštění města. Netvrdím samozřejmě, že člověk bez *přírody* žít nemůže, myslím si ale, že životní prostředí ovlivní kvalitu jeho života. Městský život ve většině případů naplňoval dolní stupínky Maslowovy pomyslné pyramidy lidských potřeb, na ty horní avšak často nedosáhl. Člověk proto mohl hledat jiné prostředí, kde by docílil pocitu spolupatřičnosti, uznání, úcty či sebeaktualizace. Do pomyslných horních stupínků pyramidy bychom mohli zařadit také získávání prožitků, jak je definovali Kirchner a Kuban¹³⁸, kteří uvádějí, že fylogenetickým vývojem je člověku dána potřeba prožitku (prožitek je abstraktním, těžko stroze lingvisticky popsatelným pojmem, který je především vnitřní dimenzí lidské psychiky konkrétního individua)¹³⁹. V nejranějších dobách měl formu boje o přežití, později se rozměnil do širokého spektra oblastí. Autoři uvádí pro dnešní dobu celou škálu prožitků, jednou z nich je přitom tzv. vyhledávání zkušeností. Do této oblasti zasazují autoři cestování a také vnímání přírodních krás.

¹³⁶ Tamtéž, s. 172-173.

¹³⁷ ŠEVČÍKOVÁ, Jana – ŠEVČÍK, Jiří. Zrození města z krajiny aneb simulovaný ráj: Příspěvek k problematice vztahu přírody a výtvarné kultury v 19. století. In Člověk a příroda v novodobé české kultuře, 1989.

¹³⁸ KUBAN, Jiří – KIRCHNER, Jiří: Prožitek není pouhý risk. In Kontexty prožitku a kvalita života sborník výběru příspěvků z konferencí konaných ve dnech 9.4.2003 a 22-23.4.2004 na UK FTVS.

¹³⁹ Tamtéž, s. 54.

Kvalita městského prostředí má tak vliv na kvalitu lidského života a může být interpretována jako jedna z možných příčin návratu k *přírodě*. Neznamena to, že by byl charakter proměny městského prostředí v 19. století čistě negativní nebo pozitivní, byl něčím mezi tím. A co je důležitější, jak negativní, tak i pozitivní charakter městského života hrál roli při vytváření důvodů pro návrat k *přírodě*. Oba dva rysy městského života mohly vést k nenaplnění horních stupínků pyramidy.

Mou představu podporuje také výklad Jiřího Kupky, který v závěru své práce¹⁴⁰ shrnuje, že se podíl zeleně stává v průběhu 19. století prvkem zhodnocujícím kvalitu bydlení ve městě. Koncepce zahradních měst, objevující se již od konce 19. století, přináší alternativních řešení pro zdravý život ve městech (v Praze je to například Ořechovka). Dále pak uvádí, že význam veřejné zeleně je pociťován nejvíce právě v 19. století, kdy dosud neexistuje cenově přijatelné cestování a volný čas se odehrává zejména o nedělích. Veřejně přístupné parky se pak mají nacházet v blízkosti bydliště. Když tedy rozrůstající se město plochy veřejné zeleně zmenšuje, anebo je odsouvá dále od města, jak bylo ukázáno v první části této kapitoly, hledali obyvatelé města zeleň jinde. Rozvoj dopravy, zejména železniční, jim potom takové cestování umožnil.

Nyní se však vrátím zpět k hodnocení pozitivních a negativních vlastností města. Do výčtu pozitivních vlastností by patřily jiné životní podmínky než na venkově, možný sociální vzestup a nabídka lehčí i těžší práce.¹⁴¹ Zcela hypoteticky, venkovan, který by získal práci ve městě jako úředník (zejména od 60. let dochází k rozmachu úřednictva), by získal slušnou mzdu, prestižní postavení, jaké úředníci zpočátku měli, a fyzicky nepřiliš náročnou práci. Jeho sociální status, ani úspěšnost na pracovní pozici však neukazují na naplnění všech stupňů pyramidy a tím nevylučují potřebu či touhu po *přírodě* člověka, který poznal zejména pozitivní charakter města. Dělník, který v práci s největší pravděpodobností naplnění nenachází, jehož práce je fyzicky náročná, který nemá prestižní postavení, třeba ani dostatek financí, poznal zejména negativní charakter města. Jeho sociální status, pracovní podmínky spíše tedy ukazují, že ve městě nedojde k naplnění všech stupňů pyramidy. I u něj lze proto předpokládat potřebu či touhu po neměstě.

¹⁴⁰ KUPKA, Jiří. Zeleň v historii města. V Praze: Nakladatelství ČVUT, 2006. s. 131.

¹⁴¹ VOŠÁHLÍKOVÁ 1996.

Domnívám se dále, že k potřebě či touze po naplnění jednotlivých stupňů pyramidy přistupuje také nespokojenost s jednotlivými nedostatky městského života, které člověka mohly vést k dočasnému opouštění města. Jak poukazuje Vošáhlíková, začali lidé v 19. století spěchat. Spěch se objevoval zároveň s rozvojem dopravy (veřejné i městské), s rozvojem průmyslu, obchodu nebo stavební činnosti. Doprava (ať už koňská či motorizovaná), průmysl a stavební činnost zároveň přispěly také k nárůstu hluku ve městě. Spěch a hluk tak mohly být důvodem vyhledání prostředí, kde není třeba spěchat a které není hlučné. Takové podmínky by mohl splňovat například park, kam se vyrazilo na procházku ve volném čase.

V 19. století dochází dále k proměně rodinných a společenských vztahů, na které upozorňuje například právě Vošáhlíková¹⁴². Vytrácí se mnohočlenné rodiny a běžnějším rodinným typem se stává základní (nukleární) rodina. Kromě pokrevních příbuzných však rodinu tvořilo i služebnictvo a v případě mistrů tovaryši a učni. Na přelomu 19. a 20. století se však i taková domácnost vytrácela. S velkým stavebním rozmachem se zvyšoval i počet sousedů, čímž upadaly i sousedské vztahy a život ve městě se stával více anonymním. Anonymita města, která může vést k nezájmu o ostatní, k pocitu osamocení, nesounáležitosti, pak mohla být, spolu s ostatními negativními vlastnostmi, jednou příčinou, proč vznikal myšlenkový konstrukt *přírody* jako místa, kde lze dojít dřívější „idylické“ doby. Jak jsme viděli například v kapitole 3.1.1 byl venkov v určitých dobách idealizován. Spousta¹⁴³ uvádí jako příčinu idealizace romantické citění vznikající na pozadí novověké urbanizace a industrializace. Představa romantického venkova v 19. století je tak reakcí na úzkost ze sílící masové společnosti, ze společnosti adorujícím zisk bez ohledu na mezilidské vztahy a přírodu. Jak Spousta¹⁴⁴ uvádí, *není venkov důležitý ani tak ve své reálné venkovskosti, takový, jaký skutečně je, ale slouží spíše jako jeviště pro jistou část městského života, kterou je lépe konat ve volné krajině, mimo dosah města. Přemýšlíme-li však o venkově vážněji, neměli bychom si zakrývat, že mnohé z toho, co o venkově řekli a říkají městští intelektuálové, ve skutečnosti není o obyčejném venkově páchnoucím hnojem a potem, ale o jimi inscenované venkovské extenzi města.*

¹⁴² Tamtéž, s. 96-113.

¹⁴³ SPOUSTA, Jan. Proměny venkova. In Technologie a společnost č. 2, ročník 2006.

¹⁴⁴ Tamtéž.

Návrat k *přírodě* se v tomto světle jeví jako takové dění, které se započalo již na konci 19. století a které lze odůvodnit nejméně dvěma způsoby. 1) Život ve městě, bez ohledu na třídní příslušnost, nenaplnuje (nemusí naplňovat) vyšší potřeby. 2) V 19. století dochází ke specifické idealizaci venkova, zatímco město bývá vyobrazeno v nejčernějších barvách. Oba body vedly spolu s dobovým ovzduším ke snaze obrátit se k *přírodním*, což může být odůvodněním pro tvorbu zahrad a parků ve městě a po jejich zmizení pro výlety dále z města.

Zamýšlím se nad hlavními motivy, které mohly ovlivnit touhu člověka 19. století po *přírodě*. Neopomím fakt, že když se určitý jev stane záležitostí široké skupiny lidí, jedná se také o nápodobu výše postavených vrstev a módnost činnosti, což se v 19. století nepochybně odehrálo. Věřím však zároveň, že nápodoba či móda nemohou být jediným odůvodněním, proč se návrat k *přírodě* odehrál v takovém měřítku.

3.3 Neměsto

Vztah k přírodě se v 19. století stává ambivalentním. Na jedné straně se člověk touží vrátit do chvíle, kdy byl součástí přírody, kdy žil na ideálním místě, a na straně druhé je uchvácen objevy 19. století a stylem života, který město skýtá. *Příroda*, po níž člověk touží, je ale idealizovaným myšlenkovým konceptem. Člověk touží po návratu k *přírodě*, ale sotva se chce vzdát světa, který si vytvořil. Opomíná také fakt, že dokud žil jako součást přírody, nebyla pro něj rájem. Byla nebezpečná, nevyzpytatelná a nevládnutelná. Když se z přírody člověk vydělil, začal si vytvářet vlastní obraz *přírody*. A to je ta *příroda*, po níž touží a k níž se chce navracet. Návrat k přírodě není doslovně možný tedy ze dvou důvodů: za prvé příroda po níž člověk touží, neexistuje, protože je jím vytvořeným myšlenkovým konceptem; za druhé, jak bylo poznamenáno výše, bychom přírodu jako člověkem nepřetvořené místo v Čechách hledali v 19. století marně. Návrat k *přírodě* proto nesmíme pojímat doslovně. Nevyjadřoval touhu opustit dobové zvyklosti a vrátit se v čase zpět. Za návratem k *přírodě* lze spíše spatřit touhu uniknout špatností města a jeho v mnoha aspektech nevyhovujícímu prostředí k životu. Zde se dostáváme k tématu, jehož jsme se dotkli v úvodu. Nezáleží příliš na tom, zdali se člověk vrací podle definice do krajiny nebo do přírody, protože důležitým je fakt, že se odvrací od města. *Příroda* znamená zejména neměsto.

Návrat k *přírodě* jako obrat od města má v Čechách podle mého názoru tři vývojové fáze. První je období konce 18. a první poloviny 19. století, částečně se překrývá s nastupující industrializací a první průmyslovou revolucí. Pro toto období je charakteristický jak čilý stavební ruch, který se týkal průmyslových i obytných oblastí, tak kladný vztah k přírodnímu, který se projevoval zakládáním zahrad a parků v rámci města a jeho okolí. V druhé části byly tyto únikové enklávy rušeny a na jejich místě vyrostly nové budovy. V druhé polovině 19. století tak neměl člověk jinou možnost než se obrátit od *přírodního* v městském prostředí a hledat *přírodu* v oblastech, které byly městu vzdálenější. *Příroda* je mu vzácnější, proto ji začal tematizovat odlišným způsobem. Rozmach velkoměsta a měst vůbec, potlačování přírody nejen v průmyslových oblastech, vlastenecké smýšlení a romantismus položily základ osobitému dění druhé poloviny 19. století. Nově se zrodila ochrana přírody, turistika, formovala se sportovní hnutí a v neposlední řadě soustředilo městské obyvatelstvo svou pozornost na venkovské prostředí, kde hledalo útočiště namísto zrušených městských zahrad a parků. Budování trvalých příbytků mimo město je pak hlavním znakem třetí fáze.

3.3.1 Neměsto po polovině 19. století

Obrat k *přírodnímu*, idealizace venkova, romantické představy, vlastenectví, postupující industrializace a urbanizace a negace města se zobrazily ve specifickém dění druhé poloviny 19. století a prvních let 20. století. Rozvíjí se měnící se vztah k *přírodě* a mění se také její uchopení. Objevuje se ve větší míře ochrana přírody, rozmáhá se turistika a turistické kluby, znovu se objevuje princip přírodního jako ideálu, vrací se princip kalokagathie a s ním se rozvíjí také sport. Sport a turistika se pak skloubily v náplních sportovních hnutí a jiných organizací. A právě tomuto vývoji je věnována tato kapitola.

3.3.1.1 Ochrana přírody

S prvními snahami o ochranu přírody se můžeme setkat již ve středověku, kde se opatření vážou převážně k ochraně lesů a určitých druhů zvířete. Například Vilém Dobyvatel prohlásil New Forest v jižní Anglii za chráněnou loveckou oboru.¹⁴⁵ Po celé Evropě vznikaly během středověku obory a byly vydávány vyhlášky ochraňující zvíř.¹⁴⁶ Chráněným artiklem se stal i les. Přestože ještě kolem roku 1000 pokrývaly na 70% oblasti

¹⁴⁵ TVARDKOVÁ 2009.

¹⁴⁶ TAMTÉŽ, s. 9-10.

bývalého Československa lesy¹⁴⁷, objevuje se už ve 14. století krize způsobená masivním kácením lesů v hustěji osídlených oblastech a z toho důvodu vydává Karel IV. vyhlášky o ochraně lesa. Ochranná opatření se tedy spíše pojila s ochranou majetku feudálů a měla chránit přírodní zdroje jako zdroje bohatství. Romantici však v přírodě našli útočiště, protiklad se zkaženou civilizací a v divoké přírodě spatřovali dokonalost. Proto se rodí jiný druh ochrany přírody, která má za cíl chránit přírodou před přílišným vyčerpáváním zdrojů a zároveň chránit přírodu proti zásahu člověka v tom nejširším slova smyslu. Ochranu přírody si brali pod patronát státní útvary, zájmové spolky i jednotlivci.¹⁴⁸

Již od poloviny 19. století byla v Evropě ustanovována chráněná území, která byla iniciována zejména panovníky a šlechtici. Koncem století pronikají tyto snahy i mezi nižší vrstvy obyvatelstva a vznikají spolky na ochranu přírody a spolky jiného zaměření, které ve svém programu ochranu přírody také měly. Na ochraně přírody se však nejvýznamněji zpočátku podíleli movití jednotlivci. Právě hraběti Jiřímu Buquoyovi je připisován první uvědomělý počín ochrany přírody, když dne 28. 8. 1838 vyhlásil oblast v Novohradských horách Žofínský prales za chráněnou rezervaci. Podle ustanovujícího dokumentu bylo jeho snahou *zachování přírody jako památky vzbuzující obdiv s cílem ponechání jí v dochovaném stavu*.¹⁴⁹ Stejně ambice měl také kníže Jan Adolf II. Schwarzenberg, když roku 1858 vyhlásil na svém panství rezervaci Boubínský prales.

Od movitých individuálů se snaha o ochranu přírody dostává dále a vznikají okrašlovací spolky. V Čechách vznikaly spolky od poloviny 19. století podle německého vzoru, kde jejich hlavním cílem byla záchrana původního rázu „domoviny“.¹⁵⁰ České okrašlovací spolky neměly však ve svých stanovách za hlavní cíl vytyčenou ochranu historických památek, spíše však zvelebování životního prostředí obce. Například Okrašlovací spolek obce Senohraby, který byl založen roku 1899 Antonín Šimkem, Václavem Ladou a Antonínem Puppem, měl jako hlavní poslání zakládání a udržování sadů a cest v Senohrabech a okolí a zvelebování jejich okolí vůbec.¹⁵¹

¹⁴⁷ LIPSKÝ 1998.

¹⁴⁸ K ochraně přírody více v TVARDKOVÁ 2009. s. 18-46.

¹⁴⁹ TVARDKOVÁ 2009.

¹⁵⁰ KAŠPAR 2006.

¹⁵¹ Kronika Senohrab. s. 155.

Po důležité roli individuálů a spolků se pomalu dostávají na scénu ochrany přírody také státní útvary, které začaly postupně vydávat dílčí zákony na ochranu přírody. V Čechách se snaha o ochranu přírody ze strany státu pomocí zákonů objevuje na počátku 20. století, avšak další 50 let nejsou snahy realizovány. Teprve roku 1956 je vydán první státní zákon na ochranu přírody (40/1956 Sb).

3.3.1.2 Turistika

Ve stejném období se zrodila také turistika. Pěší turistiku provozovali intelektuálové a vyšší vrstvy již v 18. století. Do *přírody* se ponejprv vydávali za badatelskými účely, později se k motivům připojuje také touha po kráse *přírody*. Tu bylo sice možné spatřit v některých uměleckých dílech, avšak autentickému zážitku se to přiblížit nemohlo, a proto *přírodu* začali navštěvovat nejen badatelé. Během 19. století se tento trend rozšířil mezi široké vrstvy měšťanů. Ti, inspirováni četbou, vyráželi na pěší túry například do hor. V Čechách byl tento trend započat koncem 18. století v pohraničních oblastech, kde byl ponejprv šířen německým obyvatelstvem.¹⁵² České obyvatelstvo tuto zálibu převzalo, na počátku 19. století se turistika stává módním trendem a v druhé polovině století je už nastartována její masová podoba. Vezměme si jako příklad Milešovku. V roce 1808 sem vystupuje na 6000 lidí¹⁵³, mezi lety 1810-1839 sem přijíždějí Goethe a Humboldt. Humboldtovi se výhled z Milešovky líbí natolik, že jej označí za třetí nejkrásnější výhled na světě. Ve 20. letech 19. století zjišťuje podnikavý hostinský z Milešova Antonín Weber, že i na oblíbené turistiky lze vydělávat, a proto roku 1825 začíná prodávat na vrcholu hory občerstvení. Vybuduje si chatu z větví a roští, která byla dokonce vybavena mechovými lůžky pro případ, že by chtěl na hoře někdo strávit noc. Mechová chata byla ale nahrazena méně ekologickou zděnou stavbou a v roce 1850 přibyla také rozhledna.¹⁵⁴

V druhé polovině století pak vznikají vysloveně turistické organizace. Nejdříve to jsou německé spolky, jejichž hlavním cílem byla organizace výletů členů spolku, značení cest, budování chat a rozhleden a samozřejmě také nesení nacionálních myšlenek. Česká turistika byla za německou časově mírně pozadu. Nejprve se rozvíjela v rámci Sokola založeného roku 1862. První hromadný výlet se konal 27. dubna téhož roku. Výlet začal v Praze, končil na Řípu. Cílem druhého výletu byla Závist a další výlet směřoval do

¹⁵² STIBRAL 2000, s. 110.

¹⁵³ Tamtéž, s. 111.

¹⁵⁴ NOUZA 1999.

Krčského lesa. Tento výlet však skončil z hlediska sokolských idejí pospolitosti a zdravého ducha katastrofálně, neboť se sokolové v lese rozutekli a část se jich opila. Plánované hry se tak nemohly uskutečnit a celá akce byla nakonec řešena v disciplinárním řízení.¹⁵⁵ Chování sokolů na tomto výletě stálo v rozporu s vyžadovanou kázní sokolů, kteří se na výletech řídili oficiálním řádem. Byl-li porušen, řešil případné přestupky sokolský soud. Mimo klasických výletů podnikali sokolové také výlety tajné, kde tajným nebyl výlet sám, ale cíl výletu. Jak takový výlet mohl vypadat lze vidět například ve filmu Otec Kondelík a ženich Vejvara z roku 1937 natočeného podle díla Ignáta Herrmanna.

Dalším spolkem, který organizoval hromadné výlety byl Klub českých turistů založený roku 1888. Klub českých turistů (KČT) měl stejné cíle jako německé spolky a získal si mnoho přívrženců, proto vznikaly pobočky KČT v mnoha českých městech.¹⁵⁶ V rámci popularizace turistiky a kvůli poptávce po informacích začal KČT vydávat Časopis turistů (1889). Časopis se zaměřoval na nové trendy v turistice, podával informace o značení cest, budování nocleháren, obsahoval články o významných členech klubu a nevyhnuly se mu ani reklamy. Už v jednom z prvních čísel časopisu najdeme reklamu na speciální turistické košile a pláště, turistické klobouky¹⁵⁷. Vznikají i turistické mapy, které mají být nepostradatelnou výbavou turisty: *Žádný turista nemá postrádati první české Mapy pražského okolí*¹⁵⁸.

Obr. 1 Reklama na turistické zboží



Časopis turistů 1894.

¹⁵⁵ KAŠPAR 2006.

¹⁵⁶ MAUR 2006. s.16.

¹⁵⁷ Časopis turistů 1891. s.208; Časopis turistů 1984. s. 168.

¹⁵⁸ Časopis turistů 1901. s. 136.

Romantik turista hledá divočinu, neprobádané kouty, osamocení, útěk z civilizace. Když takovou ideu ale sdílí velké množství lidí, není její uskutečnění možné. Že turistika v druhé polovině 19. století nabyla masového charakteru, ukazuje například článek Karla Pohnerta, jednatele Ústředního výboru KČT, v Časopise turistů (1895), ve kterém se zabývá problémy, se kterými se musí turista potýkat. Hlavní obtíž spatřují turisté v tom, že jim byl často odepřen přístup na určitá místa, kde by mohli ničit přírodu a narušit její biotickou část. Pohnert shrnuje, že se ale turista spokojí, *když vykázaný mu budou cesty, aby se dostati mohl k místům, jež mu slibují náležitý požitek a poskytne se mu možnost, aby v čistém lesním vzduchu se osvěžil*. Představou původních romantiků zajisté nebylo mít vytyčené cesty, po kterých se lze pohybovat. Proto mají pozdější turisté s romantiky jen část idey společnou – snaží se cestovat, poznávat minulost. Když se množství turistů zvýšilo, nebylo už myslitelné, že by si každý chodil, jak se mu zachtělo a bylo nezbytné dodržovat určité zásady – například k soukromému vlastnictví. Masové navštěvování hradů a zámků, jak je známe dnes, nepřicházelo v 19. století v úvahu. Mimo sakrálních objektů a zřícenin hradů byla většina staveb v držení šlechtických či velkostatkářských majitelů, a proto veřejnosti nepřístupná. Turistické značky bezpochyby pomáhaly turistovi v orientaci, patrně však také plnily tu funkci, že pomáhaly turistovi držet se na určité trase, čímž naopak zabraňovaly ničení přírody a vstupu na soukromý majetek. Pro tento účel byly vyvěšovány speciální výstražné tabulky s nápisem: *V zájmu obecnstva samotného žádáme, aby jen cest vyznačených používalo a lesních kultur šetřilo!* Pohnert dále podotýká, že turisté nepůsobí majitelům statků jen škody a že nejsou jen na obtíž. Poukazuje na to, že turista je přeci jenom také spotřebitelem, který může pomoci odbytu zboží a tím výrazně přispět k překonání zemědělské krize¹⁵⁹.

Turistické značení představuje v Čechách přehledný a ucelený systém. I v tomto případě navazují Čechy na německou tradici, kde byly cesty značeny již na počátku 19. století. Německé a rakouské spolky operovaly zejména v pohraničí, KČT se zpočátku soustředil na střední Čechy. První značenou trasou v Čechách se stala cesta ze Štěchovic ke Svatojánským proudům (1889), v dnešní době již zatopená štěchovickou nádrží. Ve stejném roce byla vyznačena cesta z Berouna, přes Svatého Jana pod Skalou až na Karlštejn, která existuje až dodnes. Roku 1888 otiskl Touristen Zeitung (Severočeský turistický časopis) pravidla pro značení cest, tzv. Desatero pro cestmistry turistických

¹⁵⁹ V českých zemích měla agrární krize dvě hlavní fáze: první fáze se odehrála mezi léty 1873-1878, druhá pak v letech 1879-1904.

spolků.¹⁶⁰ Časopis turistů desatero převzal a přeložil jej do češtiny. Desatero poté vyšlo roku 1889. Roku 1901 vyšla v Časopisu turistů pravidla značení s podrobnými instrukcemi. Toto podrobnější patnáctero bylo určeno každému, kdo by se chtěl na značení podílet. Značení bylo tedy prováděno dobrovolníky školenými v KČT.

Mimo turistického značení zasáhla do vzhledu krajiny také stavební činnost turistických spolků. V době letních prázdnin fungovaly studentské noclehárny, které byly cenově dostupné. První noclehárny se v českých zemích objevily roku 1889, v roce 1890 jich bylo 40, 1898 počet nocleháren vzrostl na 118, roku 1904 na 220, roku 1913 na 348. Spolu s množstvím stoupala také návštěvnost, roku 1897 v nich bylo vykázáno 1 800 noclehů, o rok později to byl už dvojnásobek, tedy 3032, v roce 1913 dokonce 16 800. Od vzniku KČT až do vypuknutí první světové války vykázaly noclehárny na 150 000 noclehů.¹⁶¹ Noclehárny byly zřizovány v již existujících budovách, nejčastěji se jednalo o školy, hostince a hotely.¹⁶² Samotné noclehárny proto ráz krajiny na přelomu století v podstatě neovlivňují. Jinak je tomu však v případě další stavební činnosti turistických spolků, kdy vznikaly rozhledny. *Rozhledna je místo vytvořené lidskou činností; je určená k účelům rozhlížení, její vyhlídkový prostor se nachází alespoň několik metrů nad okolním terénem.*¹⁶³ Již z definice je rozhledna místem, ze kterého lze vidět, proto také bývá sama viděna.

Potřeba rozhledu se nejprve pojí s obavami z nepřátel, a proto rozhledová místa plnila nejdříve funkci obrannou.¹⁶⁴ Vedle toho sloužily ale věže také jako prostory skladovací (Prašná brána v Praze) nebo obytné (Okoř). Obranná funkce postupně upadá a s příchodem romantismu se naopak do čela dostává estetické hledisko. Protože má být nejlepší výhled z vyvýšených míst, kopců a hor, hledali turisté nezapomenutelné zážitky právě při výstupech na vrcholy hor. Bohatí aristokraté se za takovým zážitkem nechtěli namáhavě ubírat, a proto si zřizují vyhlídková místa na svých panstvích. Umisťují na nich besídky, pavilony, umělé zříceniny a rozhledny. Mezi nejstarší stavby tohoto typu patří lednický minaret vybudovaný roku 1802. První horská rozhledna v Čechách vzniká později, až roku 1825. V 19. století vznikla řada rozhleden nejen z estetických důvodů. Několik desítek let

¹⁶⁰ KAŠPAR 2006, s. 119.

¹⁶¹ Tamtéž 2006; Časopis turistů 1898.

¹⁶² Viz Přehled studentských nocleháren a výkaz o návštěvě roku 1898. In Časopis turistů 1899.

¹⁶³ NOUZA 1999.

¹⁶⁴ Následující přehled čerpá zejména z NOUZA 1999.

probíhalo na území habsburské monarchie vyměřování za účelem vytvoření tzv. stabilního katastru, který byl základem pozemkové držby. Majitelé rozsáhlých panství byli povinni geodetům poskytnout přístřeší a podporu v jejich činnosti. Majitelé nejčastěji nechali postavit dřevěné konstrukce, přesto se našli i tací, kteří investovali do konstrukce kamenné. Příkladem je potom věž zvaná Babylon, dnes sloužící jako rozhledna, původně však vystavěná za vyměřovacími účely. Od druhé poloviny 19. století se do stavebního procesu zapojují také města, zejména však ta, která na estetičnu a volném čase vydělávala. Města lázeňská budovala pro své návštěvníky rekreační oblast s vycházkovými okruhy, parky, pavilony a také rozhlednami. V Karlových Varech byla první rozhledna postavena roku 1845 na Dubské hoře. Dřevěná stavba byla později nahrazena kamennou, jak tomu bylo u velkého množství případů.

Se vznikem turistických spolků nastává zlatý věk rozhleden (viz tabulka č. 3). Šlo o díla německých i českých spolků. Protože se české spolky inspirují spolky německými, jsou i rozhledny vystavěné spolky německými starší než rozhledny české. Nejstarší rozhledny vystavěné turistickými spolky na území Čech proto vznikají v pohraničí a postupně se šíří do středu. Stavba rozhleden a zejména jejich slavnostní otevření bývaly prestižní událostí, které se účastnily zástupy lidí.

Tab. 3 Rozhledny vystavěné na území Čech mezi léty 1800-1920

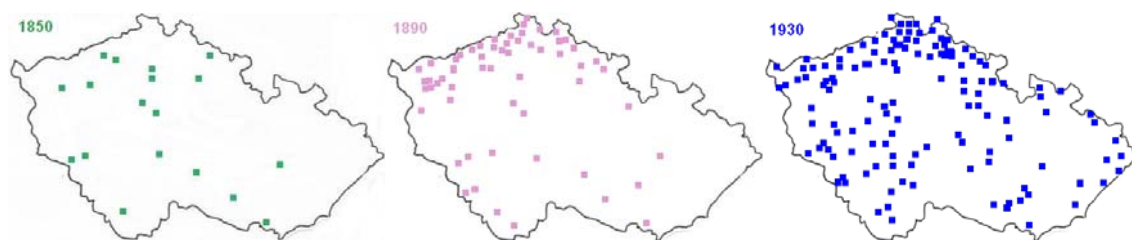
Oblast	Počet rozhleden
České středohoří	9
Českomoravská vrchovina	23
Český les, Domažlicko, Plzeňsko a Brdy	18
Děčínsko	20
Jizerské hory a ještědský hřbet	18
Jižní Čechy	26
Krkonoše, Podkrkonoší a Český ráj	22
Krušné hory a Ašsko	9
Lužické hory, Šluknovské a Českolipsko	7
Oblast západočeských lázní	5
Orlické hory a jejich předhůří	15
Praha a Střední Čechy	8
Šumava	11
Celkem	191

Vytvořeno na základě přehledu v NOUZA 1999. s. 147-149.

80. léta 19. století započala rozhlednový růst a jejich obliba každým rokem dále vzrůstala. Mezi léty 1900-1914 bylo v Čechách vystavěno největší množství rozhleden (viz obr. 2). Stavbu rozhleden ovlivňovala celá řada faktorů, z nichž nejdůležitější byly dva: soutěžení

spojené s národním sebevědomím a finance. Příspěvky přicházely od samotných členů spolku. Při získávání dalších prostředků hrála roli dobrá reprezentace podniku, lépe řečeno dobrá reklama. Iničiátoři výstavby rozhledny na Žaltmanu v Jesťřebích horách objížděli obce v okolí na žebříňáku, jehož dominantou byla maketa plánované rozhledny.¹⁶⁵ Bylo také možné koupit si příspěvkovou pohlednici, jejímž zakoupením přibyly další finance na stavbu. Při samotné stavbě se spolky snažily co nejvíce šetřit, přesto se často stavbou rozhledny dostaly do finančních nesnází. Po otevření rozhledny nebylo proto možné ji dále vydržovat pouze ze spolkových peněz a bylo třeba, aby také turisté na její chod přispívali. Na většině rozhleden bylo proto stanovené symbolické vstupné. Financí bylo užíváno na nápravu škody napáchanou vandaly. Nouza zmiňuje zápisy ze spolkových schůzí a konstatuje, že vandalismus není jen současným jevem, jak by se mohlo někomu zdát. Vyvrácené vstupní dveře, poničené trámy, rozbitá okna nebo i uvolněné kotvení věže byly nejčastějším předmětem stížností správců rozhleden.

Obr. 2 Rozmístění rozhleden na území současné České republiky mezi léty 1850-1930



Vytvořeno na základě NOUZA 1999.

Romantismus dal sice vzniknout turistice, ta však idey romantismu nenese dál nepozměněné a přizpůsobuje je potřebám cestovatelů. Ještě na počátku 19. století vyraželi lidé do *přírody* za cílem poznat její krásu, kterou nebylo možné uchopit jinak, než se za ní vydat. Z českého pohraničí se potom tato záliba německého etnika šíří do středu Čech. S rozmachem městské společnosti postihne turistická horečka velké množství obyvatel, kteří sice cestují pro tělesné a duševní osvěžení, které se ale od útěku bolavých duší z měst liší. Dále turista nebádá v pravém smyslu, spíše poznává. Aktivním způsobem poznával krásy své země a české přírody, což do určité míry upevnilo vlastenectví a národní sebevědomí. Za tímto cílem vybírali organizátoři výletů za jejich cíl místa pojící se s českou historií (viz výlet na Říp).¹⁶⁶ Snad z toho důvodu, že má člověk tendenci

¹⁶⁵ NOUZA 1999. s. 16-17.

¹⁶⁶ NOVOTNÝ, Jan. Počátky české turistiky jako způsobu poznávání přírody a jejich odraz v kultuře 19. století. In Člověk a příroda v novodobé české kultuře. Sborník z konference, Plzeň: 1989.

sdružovat se v různých skupinách a společenstvích, stala se turistika s hromadnými výlety módní záležitostí. Čím větší množství lidí výlety podnikalo, tím více se lišily i jejich důvody pro účast na výletu. Mezi tyto důvody by mohla patřit touha po poznání, po zážitku, po dobré fyzické kondici, ale také to, že turistika byla módní činností. Otec Kondelík by byl jedním z turistů, kteří na výlet vyrazili právě pro módnost činnosti. Otec Kondelík představuje obtloustlého měšťana, kterého potencionální zeť pozve na tajný sokolský výlet. Kondelík, jdoucí na výlet z přinucení, nemá z výletu do *přírody* bez předem určeného cíle radost. Zmožený měšťan navlečený v sokolském kroji a jedoucí na slámě poté, co se ztratí, jen pramálo připomíná první turisty badatele, první turisty romantiky, nebo i dokonce první turisty Sokoly. Guth-Jarkovský uvádí, že ne každý (turista) má dostatečně vyvinutý cit pro *přírodu*. V podstatě kritizuje povrchní zájem o *přírodu* a o pobyt v ní, namísto hlubšího a niternějšího zájmu. *Velká většina z těch tisíců, kteří v létě rozejdou se z měst po venkově a do hor, domnívá se sice, že hledá přírodu, ale nevidí lesů pro stromy. Pochopení přírody často bývá zatemněno podružnými jevy a vedlejšími zájmy*¹⁶⁷, jakými byl pocit volnosti, možnost vyhnout se konvencím, fyzický oddech, uvolnění od každodenní rutiny nebo nové zážitky.

Tím pravým turistou byl pro Gutha-Jarkovského ten, kdo vyhledává *přírodu* pro ni samu. Jak dále uvádí, byl cit pro přírodu ovlivněn výchovou, kulturou, náboženstvím, duchem času a sociálním zařazením (stavem). Toto lze, podle mého názoru, interpretovat nejméně dvěma způsoby. 1) Guth-Jarkovský naráží na takové společnosti, které nejsou přírodě dostatečně vzdálené, aby ji dokázaly ocenit. Chybí jim tedy cit pro přírodu. 2) Odkazuje ke kořenům turistiky, která byla nejdříve provozována intelektuály, kteří měli mít cit pro přírodu. Domnívám se, že cit pro přírodu, jak jej viděl Guth-Jarkovský, u turistů s postupujícím časem mizí. Turistika byla přístupná nejen vyšším vrstvám a intelektuálům, ale i nižším vrstvám. Je proto pravděpodobné, že ustupuje onen hlubší psychologický zájem a do popředí se mimo jiné dostávají další motivace. Důvody, pro které lidé chodili do *přírody* se tedy pozměnily, přesto by bylo mylné se domnívat, že romantická myšlenka zcela pominula. Je velice pravděpodobné, že i přes masovost se našli jedinci, kteří na túry vyráželi s romantickými představami než pro módnost činnosti. Důvody, které turisty do *přírody* přiváděli dříve, se zkrátka časem proměnily; některé se staly důležitějšími

¹⁶⁷ Guth-Jarkovský 2003.

(například fyzická zdatnost), jiné byly upozaděny (například niterní prožitok pobytu v přírodě).

Závěrem této kapitoly uvádím část básně Adolfa Hejduka, která vyšla v Časopise turistů.¹⁶⁸ Domnívám se, že jsou v této básni nastíněny hlavní důvody, které turisty do přírody přiváděly na konci 19. století.

VEN!

<i>Ven na temena modrých hor, odkud blíž do nebes, vždyť v města síních roste spor a hádek pestrá směs; v k šumným vodám skal a niv, kdo v síních zavřen, není živ; duch volně ven se nes!</i>	<i>Ven, kdo chceš krásy vlasti znát a bratrský svůj lid, kdos hotov práci věnovat za její mír a klid; kdo za svobody jasný zjev chceš duši dáti svou i krev i slávy klamný vid!</i>	<i>Ven, kdo jsi junák, ven jen, ven, svěž duši svou a tuž být chceš-li šťasten, spokojen, tož k přírodě se druž, věř, bídným sám se budeš zvát, té nebudeš-li matky znát, ať dítě, junák, muž.</i>
--	---	--

Obr. 3 Účastníci hromadného výletu Klubu českých turistů 15. srpna 1895



Časopis turistů 1895.

¹⁶⁸ Časopis turistů 1895.

3.3.1.3 Sportovní

Proměna společnosti v 19. století dala vzniknout novým volnočasovým aktivitám. V romantické návaznosti na antickou tradici spatřovalo 19. století ideální cíl v kalokagathii, v harmonii krásného těla, dobré duše a bystrého rozumu. Jednou z cest, jak kalokagathie dosáhnout, bylo pomocí sportu, v českých podmínkách prezentovaným zejména sokolským hnutím. Od poloviny století vznikají nebo se proměňují rozmanité sportovní aktivity. Vodní sporty, cyklistika, lyžování, atletika, bojové sporty a další si v 19. století našly velké množství příznivců.

Turistika a sportovní využití přírodního prostředí se během století přenáší také na vodní plochy. Vodní turistiku popisuje Rössler-Ořovský jako obdobu pěší turistiky, se kterou má *společný pouze camping, táboření pod širým nebem*.¹⁶⁹ K splavování vodních toků se používaly vory a zpočátku především dva typy loděk: sandolína, podobná dnešní pramici, a maňas, loďka vyrobená pouze ze tří prken, proto unesla jen jednu osobu. Vodní turistika se pojila také s rozvojem veslařství a jachtaření. Příznivci sportu se, jak bylo v 19. století populární, soustředili do klubů. Vznikají proto spolky typu English Rowing Club (1860) nebo veslařský klub Moravia (1863). Také v rámci Sokola byla vyvinuta snaha o založení jednoty plavecké a veslařské (1865). Výbor vedli Tyrš s Vilémem Weitenweberem. Pro jejich majetkový status byla žádost zamítnuta s odůvodněním, že žadatelé nejsou natolik movití, aby zabezpečili řádný chod spolku. O rok později přesto vznikl sokolský vodní oddíl, který se zabýval cvičením ve veslování, plavání, ale i jízdě na bruslích.¹⁷⁰

Cyklistika se stala populárním sportem v 60. letech 19. století, který se významněji rozšířil během následujících desetiletí a to také díky tovární výrobě jízdních kol, která z velocipedů vytvořila relativně dostupný dopravní prostředek. Továrny začaly vznikat v 70. letech, jejich počet vzrostl v 80. letech. Již během 70. let vzrostl počet velocipedistů natolik, že se rakouská vláda rozhodla cyklisty registrovat. Pouze registrovaní cyklisté měli mít jízdu na velocipedu povolenou. První český velocipedista, Josef Vondřich, získal povolení v roce 1878. Roku 1881 bratry Františkem a Josefem Kohoutovými založen Český klub velocipedistů. Bylo to právě Josef Kohout, který velkou měrou přispěl k popularizaci cyklistiky. Když roku 1882 vyhrál na prvním mezinárodním mistrovství

¹⁶⁹ RÖSSLER-OŘOVSKÝ, Josef. Yachetní sport, kanoe, vodní turistika. Praha, 1931, s. 34. (převzato z KAŠPAR 2006)

¹⁷⁰ KAŠPAR 2006. Kapitola 9.2.

Rakouska-Uherska v závodě na jednu míli, získala si cyklistika celou řadu nových příznivců. Vznikaly další kluby – Klub velocipedistů na Královských Vinohradech (1882), Klub velocipedistů Praha (1883), Klub velocipedistů v Čáslavi (1883) a další.¹⁷¹

Kromě cyklistiky vešlo v Čechách v 19. století ve známost také lyžování. První lyže se měly v Čechách objevit roku 1887, kdy je obdržel ze Skandinávie Rössler-Ořovský, který se stal předsedou prvního lyžařského spolku v Čechách. Spolek byl založen v 90. letech a roku 1894 přijal název Český Ski klub Praha. Ve stejném roce vychází v Časopisu turistů článek o tomto „novém sportu“. Pod názvem *sky* (v pozdějších číslech také *ski*) nebyly představeny lyže, jak je známe dnes, ale spíše běžky.

3.3.1.3.1 Josef Rössler-Ořovský a Jiří Stanislav Guth-Jarkovský

Josef Rössler-Ořovský byl renesančním člověkem a bývá označován za průkopníka většiny sportovních aktivit, které se v 19. století zrodily. Právě díky širokému spektru sportovních aktivit se stal Rössler-Ořovský inspirací trampského hnutí. Rössler-Ořovský začal se sportem již v době svých studií, když roku 1884 založil závodní kroužek bruslařského klubu. Dále se věnoval šermování, plavání a jiným vodním aktivitám. Spolu se svým bratrem si sestavili loďku typu mañas, později i kajak. Ve sportu Rössler vynikal, a proto byl ponejprv podporován svým otcem, který mu roku 1887 povolil například nákup oněch prvních lyží. Poprvé je vyzkoušel Rössler-Ořovský společně s bratrem při sjezdu na Václavském náměstí. Když však začal zanedbávat pracovní povinnosti v rodinném obchodě ve Vodičkově ulici, otec mu sportovní aktivity zakázal. Rössler se svých zálib ale vzdát nechtěl, a protože pod svým jménem závodit nemohl, počestil si je, a jeho závodění a jiná činnost tak zůstávaly utajeny pod jménem Ořovský.

Rössler-Ořovský se proslavil nejen jako závodník, ale i jako propagátor sportu vůbec. Založil Český yacht klub, I. český lawn – tenisový klub, upravil pravidla kopané, propagoval lyžování, byl jedním z prvních vodních turistů. Byl spoluzakladatelem České amatérské atletické unie, členem Českého olympijského výboru, Svazu lyžařů království českého. Plynule ovládal devět jazyků.¹⁷² Rozsahem svých znalostí, svou tělesnou konstitucí a svými schopnosti plně naplňoval požadavky ideálního jedince přelomu 19. a 20. století, byl vzdělaným sportsmanem.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 140.

¹⁷² WAIC – KÖSSL 1992. s. 99, 100.

Obr. 4 Josef Rössler-Ořovský (uprostřed)



Dostupné z: <http://www.radio.cz/cz/clanek/86924> (19.8.2009)

I pro Jiřího Stanislava Gutha-Jarkovského (1861-1943) byl vzorem antický princip kalokagathie. Gutha-Jarkovského si pamatujeme spíše jako znalce mravních zásad a společenských pravidel. Mimo to byl ale také angažovaným sportsmanem. Během studií na tehdejší Karlově-Ferdinandově univerzitě podnikl studijní cestu do Francie, kde se setkal s Pierrem de Coubertinem, iniciátorem novodobých olympijských her. Coubertin si Gutha-Jarkovského pro svou myšlenku získal a Guth-Jarkovský se stal členem Mezinárodního olympijského výboru.

3.3.1.4 Skauting a tramping

Období mezi léty 1900-1914 lze považovat za zlatý věk turistiky, která se stávala záležitostí širokých vrstev obyvatelstva. Turistické spolky nadále pokračují ve značení cest, výstavbě rozhleden a zřizování nocleháren. Ve větší míře jsou také vydávány mapy, průvodci, je otevřeno více občerstvovacích zařízení. Cestu k *přírodě* si však hledaly i jiné věkové vrstvy. Roku 1907 vznikl ve Velké Británii spolek skautů založený Robertem Baden-Powellem (1857-1941), jenž bojoval v Búrské válce (1880-1902). Tábor na ostrově Brownsea, který roku 1907 zorganizoval, se proto nesl v přísném vojenském stylu, který předurčil charakter celého hnutí. Pobytu v *přírodě* se účastnilo 20 chlapců různého společenského postavení. Skaut měl být vychováván ke kázni i sebekázni. Celé hnutí si kladlo za cíl rozvíjet děti a mládež po stránce fyzické, duševní, morální, hodnotové a sociální. Skauti si měli být vědomi povinností k *přírodě*, ke své zemi, ke všem lidem jako i k sobě samým.

Antonín Benjamin Svojsík (1876-1938) se na služební cestě ve Velké Británii inspiroval Baden-Powellem založeným skautským hnutím a jeho myšlenky převezl do Čech. Vyjma skautských idejí našel inspiraci také v osobě a díle Ernesta Thompsona Setona (1860-1946), spisovatele, přírodovědce a zakladatele hnutí Woodcraft¹⁷³. Vycházel z filozofického konceptu, že se člověk rodí jako bytost čistá a nezkažená. Jako takový se správnou výchovou a příklonem k *přírodě* může přiblížit ideálnímu jedinci. Výchova se řídila devíti hlavními zásadami. Činnost hnutí Woodcraft měla sloužit například k osvěžení duše i těla, pobytem v *přírodě* s ostatními se měl daný jedinec naučit socializaci. Nezbytnou součástí výchovy bylo učit se manuální zručnosti. Český skauting, také nazývaný Junák, se od anglického vojenského lišil právě důrazem kladeným na Lesní moudrost. Čeští skauti trávili více času ve volné *přírodě* a byli vedeni k národnímu cítění, což odráželo (stejně jako činnost turistických spolků) národností rozpory. Junák či český skauting byl určen zejména dětem a dospívajícím, na jeho chodu se však podíleli i dospělí. Právě některým z nich nebo odrůstající mládeži přestala vyhovovat přísná disciplína a vojenská, kterou si Junák po svém anglickém vzoru uchoval, organizovanost skautů a všechna pravidla vůbec, která museli dodržovat, pokud chtěli vyrazit do *přírody*. Od původních skautů se oddělili a vznikli tak tzv. divocí skautové, kteří dali vzniknout trampingu.

Tramping je další formou útěku od neutěšeného prostředí města k *přírodě*. Bob Hurikán¹⁷⁴ vidí podstatu trampingu v potřebě uniknout celotýdenní práci a neosobnímu, sobeckému prostředí měst. Podle něj měl pobyt v *přírodě* poskytnout nejen potřebný čas pro oddych fyzický i psychický, měl však utužovat i „ryzí“ vztahy, které se v uspěchané době, poškozené navíc válkou, vytrácely. Základy trampingu stály na vřelém vztahu k *přírodě*, samostatnosti, družnosti, sebekázi a opravdovém kamarádství, kterého se v anonymním městě tolik nedostávalo. Hurikán ve vysvětlování navazoval (ať už vědomě či nevědomě) na Rousseaua. Města zapříčinila lidskou zkaženost, a proto v nich nemohl vyrůst ryzí vztah. Naopak jednání a smýšlení v trampingu jsou ušlechtilé, protože pramení z opravdové lásky k *přírodě*. Tramping proto nemohl být pouhým únikem před všední každodenností, ale byl snahou napravit mezilidské vztahy a charakter člověka. Tramping měl vychovávat zdravé a schopné muže přirozenou a správnou cestou; výchova nacházela

¹⁷³ Překládáno jako Lesní moudrost nebo Zálesácká dovednost.

¹⁷⁴ HURIKÁN 1990.

inspiraci v indiánských vzorech. Indián jako urozený divoch, což byla také Rousseauova představa, se stal ideálem, který bylo hodno napodobit. Tramping se tak ve svých počátcích odvrátil od masového a okázale demonstrovaného vztahu k *přírodě* a navázal na romantické ideje.

Tramping byl životním stylem. Nebyl ani *módou*, ani *srandou*, ani *sportem*, ale *duševní erupcí nahého lidství (...)*. *Tramp chtěl svobodu dalek, sbratření chudých, potřeboval silnou ideu, za kterou by mohl žít a umírat.*¹⁷⁵ Trampové byli často lidé žijící a pracující v dělnických čtvrtí, nezřídka ve špatných sociálních nebo ekonomických podmínkách. Únik do *přírody* pro ně tak znamenal únik do zcela jiného paralelního světa, ve kterém mohli získat postavení, kterého by jinak nedosáhli. Jako příklad můžeme uvést Josefa Peterku. Vyučil se jako nástrojař¹⁷⁶, což v běžném životě není žádná zvláštní kariéra. Pod svým pseudonymem Bob Hurikán je však označován za spisovatele, písničkáře, skladatele, trampa, sportovce.

Za město během 20. let vyráželo stále více trampů, a proto i tramping potkal stejný osud jako jiná hnutí původně okrajová, později rozšířená mezi široké vrstvy obyvatel. Romanticky laděný tramping se proměnil ve více módní záležitost, která byla ovlivněna americkými trendy. První trampové byli (...) *kluci, kteří vyrostli v bídě války, stáli na prahu dospělosti, žili v činžácích velkých měst. V sobotu večer opouštěli město, aby alespoň závěr týdne strávili v romantických zákoutích tehdy ještě takřka nedotčené přírody.*¹⁷⁷ Do *přírody* vyráželi pro vřelý vztah k ní, ne pro módnost trampingu. Ani oblečení se neřídilo určitými trendy a vybavení bývalo skromné – pytel, ve kterém nosili zápalky a misku na vaření. Touha po zázemí převládla po určité době i u těchto průkopníků trampingu a ještě v roce 1914 vznikl první trampský tábor Roaring Camp, později přejmenovaný na Ztracenou naději. Po válce opouští skautské oddíly více jedinců a vyráží do *přírody* „na divoko“. Řady trampů se tak rozrostly a začaly podléhat módním trendům. Na základě módních doplňků dělí Bob Hurikán tramping do třech hlavních období: dobu divokých skautů, dobu cowboyskou a dobu kanadskou.

¹⁷⁵ Tramp, 1930, č. 32; převzato a upraveno z WAIC – KÖSSL 1992. s. 70.

¹⁷⁶ <http://www.czech.cz/cz/kalendarium/bob-hurikan>. (6.2.2009)

¹⁷⁷ WAIC – KÖSSL 1992. s. 9.

Doba divokých skautů je ovlivněna rozpolceným ovzduším po první světové válce a také americkým filmem s tématem Divokého západu. Trampové, inspirovaní západem, vyměnili svá česká jména za americká (Anna – Annie). Nejčastěji nosili manšestrové kalhoty, někteří svůj outfit však již doplnili o *správně americký klobouk*, který se dal v Praze sehnat nejméně na dvou místech.¹⁷⁸ Na cesty do *přírody* přibírali trampové dále torny, šálky, plechovky na různé potraviny, vaříče, sekerky, atd. S tímto náčiním se vydávali podél Vltavy (Velké řeky) a Sázavy (Zlaté řeky), kde začali zakládat nejprve tábořiště, která se později proměnila v tramské osady, jejichž stavba trampy zaměstnávala pravděpodobně natolik, že na sportování ještě čas nezbýval. Trampové se prozatím vystačili s pobytem v *přírodě* samotným a budováním osad.

Doba cowboyská se vyznačuje mocným vzestupem obliby trampingu, který se už proměnil v módní záležitost. Začaly se nosit kovbojské klobouky, strakaté košile, dlouhé kalhoty s třásněmi nebo kalhoty kožené. Oblečení se stalo rozpoznávacím znakem trampů a dále i samotné trampy dělilo na skupiny. Po vzoru herce Toma Mixe, nám známého především z písně Babička Marry, nosili někteří trampové černé oblečení, pročež byli nazýváni Jeptišky. Jedna taková skupina měla sídlit přímo pod Hláskou u Senohrab.¹⁷⁹

Doba cowboyská trvala podle Hurikána od roku 1919 do roku 1927. V tomto období se ve velkém objevují tramské dřevěné chatičky. První chatky byly vystavěné z klacků a chvojí, neměly proto dlouhého trvání. Kolem roku 1923 se více objevují právě chatky dřevěné. Měly malé rozměry 3 x 3 nebo 3 x 4 metry. Zpočátku v těchto maličkých chatkách spalo osazenstvo celé osady, tedy i na 15 trampů. Až později proto trampové zatoužili po vlastní chatce.

Jinak tomu bylo s chatkami doby kanadské, která pravděpodobně získala své jméno po botách zvaných „kanadky“, které se spolu s pumpkami a sportovními klobouky staly módním hitem. Chatky doby kanadské mohou dosáhnout větší velikosti a kvantitou se přibližují chatových koloniím netrampů a z toho důvodu bylo třeba jejich růst regulovat. Chaty se objevovaly na pozemcích velkostatků, obecních a soukromých parcelách. Na jejich stavbu bylo třeba získat souhlas majitele pozemku. Divocí skauti či cowbojové dospěli a v rámci tramských osad často potkávali své životní partnerky. Ženili se,

¹⁷⁸ HURIKÁN 1990. s. 16-17.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 19.

zakládali rodinu a tramping přestával být spontánním hnutím, neboť rodinný život a děti zejména vyžadovali určitou pravidelnost a zázemí. Chatky neslouží už jen jako občasné zázemí, ale cíl víkendových výletů za Prahu nebo jiná větší města (Plzeň, České Budějovice).

Tramping byl počátkem 30. let módní a masovou záležitostí. Trampské chatky se staly předmětem obchodu, například roku 1934 vyprojektoval architekt Václav Jedlička montované dřevěné víkendové domky za cca 2 000 korun¹⁸⁰, a trampská kultura pronikla mezi široké vrstvy. Vznikaly speciální obchody nabízející trampské vybavení, byly zakládány trampské soubory, vydávaly se trampské časopisy a romány (rodokapsy). Podle Waice a Kössla bylo *vrcholem „spad'ouření“ trampingu* natočení filmů s trampskou tematikou. Filmy Dobrý tramp Bernášek a Osada mladých snů nejenže nezaujaly veřejnost, ale byly odmítány i trampy, kteří je při premiéře vypískali.¹⁸¹ Tramping se však onomu „spad'ouření“ nevyhnul a trampovat vyráželi i lidé ze středních a vyšších vrstev, včetně známých osobností (Zdeněk Burian, který se však trampem stal již v době cowboyské).

„Tulačení“ již nevyhovovalo pohodlnějšímu způsobu trampování a náplní víkendového pobytu za městem se stal sport. Tramping byl původně odmítnutím měšťáckého způsobu života, proto i sport provozovaný trampy se musel zpočátku od pad'ourského způsobu lišit. Soutěžilo se v hodů kamenem nebo šiškou, ve vrhání nožů, ve šplhu, přetahování se lanem. Ale již roku 1919 objevili pro víkendové sportování trampové volejbal.¹⁸² Původně pouhý sport v *přírodě* se zdokonaloval a trampové – volejbalisté vstupovali do klubů, za které volejbal hráli závodně. Trampové se proslavili také jako boxeři (Bob Hurikán), lukostřelci (Béda Dvořáček), fotbalisté (Olda Nejedlý), jako kanoisté (Boža Karlík) či lehcí atleti (Šedivý vlk – Emerich Rath).

3.3.2 Projevy vztahu k neměstu

Industriální rozvoj společně s romantickými idejemi měly výrazný vliv na život některých vrstev obyvatelstva. Zatímco postavení šlechty sláblo, vrstva měšťanů posilovala a s ní vznikala i odlišný sociální život. Společnost založená na zemědělských a feudálních vztazích začínala fungovat na jiných principech a stala se z ní společnost industriální

¹⁸⁰ WAIC – KÖSSL 1992. s. 24.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 31.

¹⁸² HURIKÁN 1990. s. 217.

a občanská či buržoazní. Rozdílnost společnosti zemědělské/feudální a průmyslové/buržoazní je podle mého názoru alespoň částečně zachycena v Tönniesově (1855-1936) dichotomii Gemeinschaft a Gesellschaft, tedy v odlišnosti mezi pospolitostí a společností.¹⁸³ Pospolitost je starší ze dvou forem lidského soužití, které je postaveno na přirozenosti. Nejčastější typ spojení je rodina, pospolitostní vztahy stojí tedy na příbuzenství. V takové společnosti je kladen důraz na solidaritu, moudrost, úctu ke stáří. Pozitivní roli hrají tradice, mravy a zvyky. Naopak společnost je mechanickým výtvorem, kam jedinci přicházejí za určitým cílem. Společnost je výsledkem jednání osob na sobě nezávislých, které spojuje daný racionální cíl. Důraz je kladen na individualismus, smysl pro pokrevní pouto v rámci širší rodiny upadá, a proto i jedinec, pracující pro společnost, v podstatě pracuje pro sebe. Vhodným příkladem společnosti by bylo velkoměsto.

Studium pospolitosti a společnosti nám může pomoci pochopit, k jakým změnám ve společnosti v době industrializace docházelo. Člověk je společenský tvor, kterému přílišný individualismus škodí. Ve městech a zejména velkoměstech 19. století dochází k přetrhávání rodinných vazeb, důraz se začíná klást na účelnost a racionalitu, životní a pracovní podmínky mnohých nejsou utěšené, což vedlo k tomu, že si lidé snažili vytvářet takové podmínky, ve kterých by tyto negativní aspekty alespoň částečně pominuly. Turistika, sportování, sdružování v rámci spolků, výlety měšťanů z města, do zahrad či parků, tramping a skauting byly podle mého názoru jedním způsobem, jak se vyrovnat s danou situací. Byly reakcí na změnu společenského života a sociálních hodnot, různými formami úniku z neosobního města, které vytlačovalo přírodní prostředí; byly různými projevy návratu k *přírodě*.

Jak již bylo vysvětleno, pod návratem k *přírodě* si nelze představit úplné zavrnutí městského života. Složitost sociálních vztahů a kulturních daností návrat k *přírodě* neumožňuje. A co víc, příroda, jež má být cílem, přestává existovat. *Příroda*, kam se lidé chtějí navrátit, je myšlenkovým konstruktem, sdíleným mýtem. Mýtus vychází ze ztráty dějinného charakteru věcí, které se tak zdají být snazší a jednodušší. Se ztrátou vzpomínek odchází leckdy i špatné zkušenosti. Mýtus tak nabízí zkreslený a zidealizovaný obraz skutečnosti.¹⁸⁴ Mýtus ale není často lidem viditelný, a proto v něj mohou věřit. Při výletech do *přírody* si mohou představovat divočinu, panenskou přírodu, přírodu, jak vypadala

¹⁸³ KELLER 1995.

¹⁸⁴ BARTHES, Roland. Mytologie. Praha: Dokořán, 2004. s. 140-141.

stovky let nazpět, avšak v Čechách zůstane pouze u představy. Návrat k *přírodě* je pozdější označení odkazující se k společenským a kulturním projevům, které se odehrávaly zejména v 19. století. Jedná se o jiné uchopení krajiny, přírody, města a zejména o tematizování neměsta.

Návrat k *přírodě* je složitý proces, skládající se z množství různých dějů. Po přísně strukturovaném, geometrickém a zbožném období vznikla romantická nálada, která zavrhovala v podstatě vše, co předešlá doba vyzdvihovala. Namísto geometričnosti se oblibě těšila nespoutanost a volnost, okázalá zbožnost byla nahrazena důrazem za zbožnost vnitřní. V romantickém pojetí světa dochází k prohloubení odlišností mezi městem a přírodou. Město je často charakterizováno jako místo „bující neřesti, semeniště zla“. Jeho kladným opakem je *příroda*; je nezkažená, volná a přirozená. Je místem rozjímání, kde lze vnitřní zbožnost praktikovat.

Ve stejné době, kdy přichází romantismus, začala postupovat industrializace, jejímž vlivem vzrůstal počet obyvatel měst i industriálních staveb. Romantické ideály a nedostatek přírody ve městech vedly obyvatele ven z měst, za jeho hranice nebo do parků uvnitř města. Překotný rozvoj průmyslu, který se soustředil zejména ve městech, poté ovlivnil využití vnitřních prostor města. Jak jsme viděli na příkladu Prahy, příroda mizí jak z města, tak i za městem a je nahrazována průmyslovými a bytovými jednotkami. Pražané tak přišli o únikové prostředí, pročež se útočiště vydávají hledat jinde a rozvíjí se cestování v tom nejširším smyslu. Cestování se nejprve konalo za vědeckými účely, s vlivem romantismu, který inspirační zdroje nacházel v přírodních estetických hodnotách, začali lidé putovat za přírodními krásami. Na přelomu 18. a 19. století bylo cestování praktikováno zejména intelektuály a měšťany žijícími v pohraničí. Putování za krásami *přírody* se spolu s romantickými idejemi postupně přenášelo do vnitrozemí a s sebou neslo nacionální potenciál. Jak vypovídají dobové prameny, cestování bylo způsobem, jak upevnit vlastenectví, protože různé formy cestování vedly k poznávání vlastní země a uvědomění si národní identity.

Turistika jako forma návratu k *přírodě* získala politický rámeček, který se rozrůstal s činností spolků. Druhá polovina 19. století je významně ovlivněna činností nejrůznějších spolků, do kterých se nejen cestovatelé soustředili. Podle Gutha-Jarkovského byl *život spolkový mezi Čechy vyvinut více než kde jinde asi proto, že náklonnost k životu společenskému, člověku*

*vrozená, nemá kde by se vybíjela, když jiných společností je pořádku, a pak poměry politické, sebezáchrana a svépomoc nutí nás k tomu, že srážíme se v pevnější šiky, abychom si pomohli. (...) Poměry politické jsou toho příčinou, že valná většina našich spolků má, ne-li přímo účely politické, aspoň silnou příchut' politickou a národní, sloužící ku povznesení národní myšlenky a posilnění národního bytí.*¹⁸⁵

Roku 1862 byl založen Sokol, který se zpočátku zaměřoval na cestování, později se jeho činnost rozrostla na pěstování sportu obecně. Turistikou a činností s ní spojenou se zabýval Klub českých turistů založený roku 1888. Turisté, jejichž počet neustále narůstal, pozměnili ideje původních cestovatelů a z turistiky se stala plánovaná, organizovaná činnost. Dobrovolníci pod patronátem KČT tvořili značení cest a se stejným nasazením se věnovali budování rozhleden. Činnost obou spolků se významně podílela na šíření sportovních a turistických idejí, přičemž činnost KČT zasáhla výrazně také do vzhledu české krajiny a *přírody*, které byly stále více vystavovány vlivům člověka, pročež ztrácely i poslední stopy *divokosti*.

V druhé polovině století se objevují sportovníci, kteří sport praktikovali jak v rámci spolků, tak mimo ně. Mezi významné sportovníky 19./20. století patřili Rössler-Ořovský a Guth-Jarkovský. S nimi se v Čechách rozvíjí plavání, lyžování, tenis nebo vodní sporty. Oba sportovníci naplňovali princip kalokagathie, a také proto se stali inspirací trampů, kteří se začínají objevovat během první světové války. Trampové zpočátku uctívali princip návratu k *přírodě* a k přirozenosti jako způsobu, jak se vymanit z negativního sevření civilizace. Vycházeli z Woodcraftu nebo hnutí Skautů, ze kterého odcházeli zejména kvůli přísnému dodržování pravidel, které pobyt v *přírodě* doprovázelo. První trampové byli proto nazýváni *divocí skautové*.

Činnosti výše uvedené mají společného jmenovatele a tím je postupné „zmasovění“. Všechny začínaly jako novum, které provazoval omezený počet osob s určitými vizemi a idejemi. Poté však činnost získala příznivce a počet jejích přívrženců začal stoupat, až se často stala činností masovou, vyžadující dodržování určitých pravidel a potřebující organizaci. Původní ideje ustoupily a nahradily je (výjimky je samozřejmě nutno připustit) motivy již ne tak „vzletné“, ale spíše praktičtějšího charakteru. V posledních letech 19. století a na počátku 20. století se tedy setkáváme s činnostmi prezentující potřebu

¹⁸⁵ GUTH-JAROVSKÝ, Jiří. Společenský katechismus. Praha: Hejda & Tuček, 1921. s. 520-521.

návratu k *přírodě*. Tato potřeba se kromě jmenovaných činností odrazila také v únicích trvalejšího rázu, jakým bylo budování druhého bydlení¹⁸⁶ mimo Prahu. Co však začalo jako touha po neměstě, podlehl později stejnému procesu zmasovění, ve kterém se v případě letních sídel zračila také sociální hierarchie. Tento konkrétní projev návratu k *přírodě* bude předmětem zkoumání v následující kapitole. Jako zkoumaný prostor byla vybrána oblast obcí Hrusice a Senohraby.

¹⁸⁶ Tento termín užívá Dana Fialová a Jiří Vágner (viz níže).

4 Senohraby a Hrusice

V kapitole Neměsto jsem označila nové volnočasové aktivity za konkrétní projevy návratu k *přírodě*. Tyto aktivity se objevovaly od poloviny 19. století a více se projevíly koncem téhož století, tedy během tzv. druhé a třetí fáze návratu k *přírodě*. Turistika, tramping, sport a zejména budování staveb trvalého charakteru proměnily vzhled mnoha menších či větších sídel, stejně jako život v nich. První stavby trvalého charakteru využívané zejména vyššími společenskými vrstvami nesly název „letní byty“. Tyto se nejprve šířily na jihozápad od Prahy podle Západní dráhy z roku 1862 (dnešní trať č. 170 a 171).¹⁸⁷ Pomaleji postupoval trend letních bytů po dráze Františka Josefa, která byla zřízena o 9 let později. Posázaví se tak stalo pro měšťany cílem pobytů mimo město. V Posázaví leží také obce Senohraby a Hrusice, na kterých budu demonstrovat změny, ke kterým ve zkoumaném období došlo.

Oblast Senohrab a Hrusic byla vybrána Václavem Matouškem, vedoucím předkládané diplomové práce, jakožto jedno z prvních výletních center měšťanů. Zkoumanou oblast jsem vymežila vzhledem k poloze obcí Senohraby a Hrusice a vzhledem k jejich okolí, ve kterém se nachází velké množství chat.

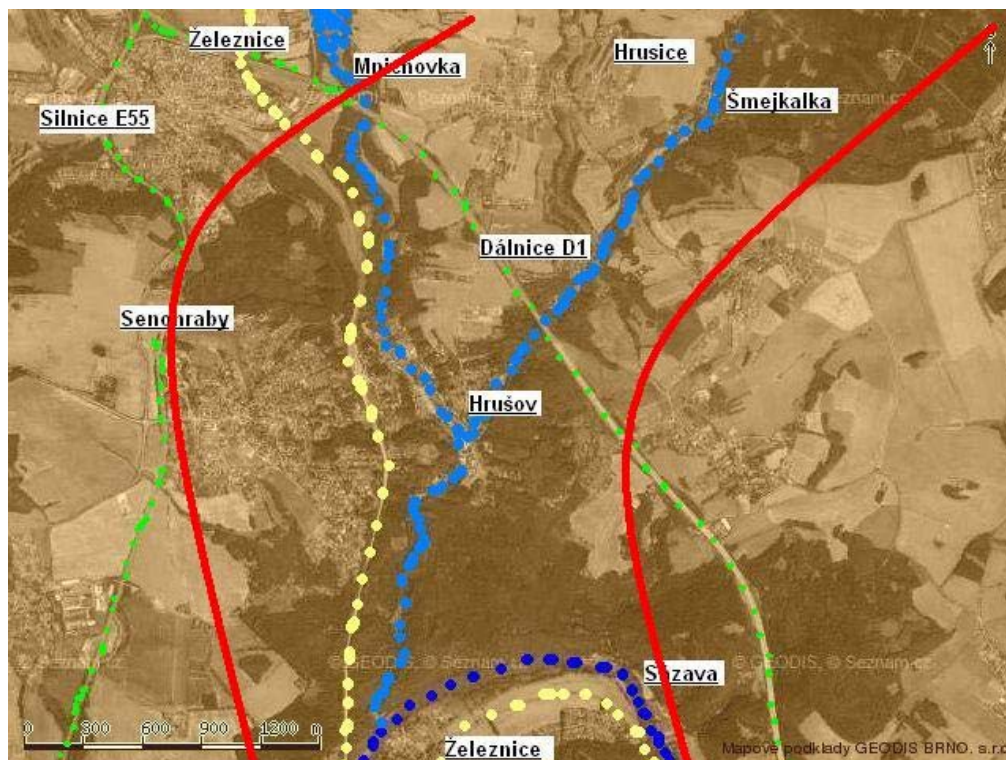
Součástí Hrusic je Hrušov, což je oblast nacházející se v údolí mezi Senohrabami a Hrusicemi. Jak v následující kapitole ukážu, byla nejstarší „výletnická“ budova, Hotel Hrušov, vystavěna právě na území Hrušova, přesto považuji Senohraby za místo, kde se turistický ruch rozvinul dříve než v Hrusicích. Přestože je totiž Hrušov součástí Hrusic, vnímali jej výletníci, snad pro jeho kratší vzdálenost k Senohrabům, jako součást Senohrab. Vladimír Vondráček¹⁸⁸ popisuje Hrušov jako *administrativní a geografickou část Hrusic, která však společensky, ideově a citově patřila k Senohrabům*. Tato skutečnost je patrná také na dobových pohlednicích, kdy Pražané posílali pozdravy z letních bytů. Na fotografiích bývá zachycen hotel Hrušov, vily v Hrušovském údolí, a přesto je pohlednice „pozdravem ze Senohrab“¹⁸⁹. Respektuji první výletníky a neodděluji Hrušov od Senohrab, přestože jsem si vědoma toho, že oficiálně patří k Hrusicím.

¹⁸⁷ VONDRÁČEK 1973; HAŠKOVEC, Tomáš. Všenory: architektonický a urbanistický vývoj villegiatury v 60. a 80. letech 19. století. Dipl.p.Praha: Univerzita Karlova, FF, 1993.

¹⁸⁸ VONDRÁČEK 1973. s. 151.

¹⁸⁹ Vybrané dobové pohlednice Senohrab a Hrusic jsou datovány od prvních desetiletí do 30. let 20. století; lze je dohledat na internetových aukcích.

Obr. 5 Zkoumaná oblast – okolí Senohrab a Hrusic



Základní mapa dostupná z: www.mapy.cz

V následujícím výkladu, který se zabývá konkrétními projevy návratu k *přírodě* na území zkoumaných obcí, se nejdříve věnuji obci Senohraby, v níž začíná turistický ruch ponejprv. Výklad je dále členěn do tří hlavních částí podle sociální stratifikace výletníků. Domnívám se, že hmotná kultura patřící určité sociální vrstvě nese konkrétní znaky, podle nichž lze skupinu odlišit od skupin ostatních. Společenské skupiny proto určují pomocí hmotné kultury, konkrétně architektury.

4.1 Senohraby

Senohraby jsou menší obcí ležící ve Středočeském kraji nedaleko Benešova u Prahy. Historie Senohrab se datuje do poloviny 15. století, přesněji do roku 1444, a jak název napovídá, jednalo se o obec poddanskou; hlavní náplní senohrabských obyvatel bylo právě hrabání sena a jiná zemědělská činnost. Senohraby zůstaly zemědělskou obcí až do 70. let 19. století, kdy se jí přiblížil industrializační proces. Tam se ponejprv projevil stavbou jednokolejné dráhy Františka Josefa, spojující Prahu a České Budějovice (tedy dnešní trať

č. 221). Dráha byla zprovozněna k roku 1871 a reakce na ní se velmi lišily – od pochvalných po odmítavé.

Odmítavé stanovisko lze nalézt v senohrabské kronice, protože právě ve výstavbě dráhy byla spatřována příčina proměny obce: *stavba jednokolejné dráhy, to byl onen kouzelný proutek, který odvedl dobré zemědělce jednak k pracím na stavbě trati, jednak k novému zaměstnání u železnice. Okno do světa se otevřelo a do Senohrab se přestěhovávají noví lidé, tvářnost zemědělského kraje se počíná měnit, neboť přibývá lidí existenčně závislých na větších místech, kam budou dojíždět za prací.*¹⁹⁰ Citát samotný není silně negativně zabarven, předchází mu ale kladné hodnocení doby do roku 1870, který je označen za přelomový. Až do 70. let měly být Senohraby oázou klidu, kam turisté sice mířili, ale nesetrvávali delší dobu; to se proměnilo až s dostavbou železnice. Nebyla to však pouze železnice, která zapříčinila proměnu sociální struktury obce. Železnice byla totiž vybudována přibližně ve stejné době, kdy se začala projevovat tzv. třetí fáze návratu k *přírodě*, tedy poptávka po mimopražském neměstském prostředí. Dráha sloužila jako relativně dostupný dopravní prostředek, který umožnil Pražanům, tedy paňourům vyjíždět do neměsta, v tomto případě do Posázaví. Železniční propojení Senohrab s Prahou a poptávka po mimopražském prostředí vedly k rostoucímu počtu výletníků, a to už i v době, kdy senohrabská železniční zastávka ještě nestála. Zřízena byla až roku 1887. Podle kroniky docházeli nejdříve výletníci ze stanice Mnichovice; předpokládám ale, že po zřízení zastávky v Senohrabech počet výletníků rostl. Do senohrabské *takřka panenské přírody* byli pak přitahováni nejen *zbohatlíci, ale i podnikavci a cizinci.*¹⁹¹

Kronika byla sepsána retrospektivně v 50. letech 20. století a její autoři přesně nerozlišují, odkud čerpali informace. V přední části kroniky je uveden soubor historiografických děl; v části kroniky, ze které jsem zejména čerpala, jsou jako pramen uvedeny vzpomínky Alžběty Konvičkové, senohrabské rodačky. Ani zde však kronikáři neuvádí, jakým způsobem byly memoáry sebrány, a proto je při práci s nimi nutné připustit obě možnosti: 1) Výpověď Alžběty Konvičkové byla ovlivněná pozdějším masivním nárůstem výletníků a tedy proměnou Senohrab, což mohlo zpětně ovlivnit pohled i na 80. a 90. léta 19. století v negativním smyslu. Nelze ani vyloučit negativní hodnocení vyšších vrstev z hlediska

¹⁹⁰ Kronika Senohrab. s. 149-150.

¹⁹¹ Tamtéž.

kontextu 50.let. 20. století 2) Je také možné, že vesničané nahlíželi na paďoury negativně již od počátku.

Zatímco by mohly být reakce senohrabských obyvatel na nenadálou a zvyšující se dostupnost jejich kraje negativní, u výletníků byla dostupnost hodnocena pozitivně: *Český svět turistický slavil 6. srpna t.r. (1901) malou slavnost – při otevření nové dráhy lokální, poboční to trati z Čerčan do Kácova, kterou otevřeno bylo konečně zúplna ladné údolí sázavské, jedna z nejpůvabnějších partií české turistiky vůbec a nejkrásnější kout středních Čech, doposud bohužel málo známá, zejména pro svoji poměrnou nepřístupnost.*¹⁹² Článek se sice netýká přímo Senohrab (i když je v něm zmíněna Hláska a Zlenice), domnívám se ale, že i reakce na dráhu Františka Josefa byly ze strany turistů stejně pozitivní.

Pozitivní i negativní hodnocení lze nalézt v průvodci Karla Snížka¹⁹³. Železniční trať přirovnává k *veliké tepně, která dala život nesčetným kapilárám, malým obchodníkům, vozícím obyvatelstvu pražskému vonné pozdravy ze sázavských hvozdu v košících malin, ostružin a jahod*. Pozitivní stránku zpřístupnění Posázaví spatřuje v možnosti přivýdělnku prodejem lesních plodů, mléčných výrobků nebo vajec, tedy v rozvoji obchodu. Zdá se ale, že negativnímu vlivu města na Posázaví přikládal větší význam, protože se týkal hodnot a mizejících tradic, které v pokroucené podobě přicházely spolu s měšťany do posázavských vesnic. Tradice a tradiční sociální život ve městech mizely, protože obyvatelé měst měli klást větší důraz na hromadění majetku: *Bůh peněz a náboženské skepse přišly s novým životem do Posázaví, nadělal z našich vesnic vesnice Potěmkinovy, navrch s cementovou střechou, uvnitř bez lásky, bez boha, leda s myšlenkou, kolik lze vydělat na vejcích, budou-li „Pražáci“ chtít dát o desetník více*¹⁹⁴.

Tato kritika se objevuje více až na počátku 20. století. Předpokládám, že zřízení dráhy Františka Josefa v 70. letech pouze pootevřelo cestu do Posázaví. Až v roce 1901 propojila železnice Prahu a Posázaví ve větším rozsahu a to byl teprve počátek masovějšího turistického užívání této oblasti. V žádném z dohledaných dobových průvodců nenajdeme zmínku o významu zprovoznění dráhy Františka Josefa (možná také proto, že železnice byla zbudována v 70. letech, zatímco většina časopisů začala být vydávána později),

¹⁹² Časopis turistů, 1901. s. 306.

¹⁹³ SNÍŽEK 1928.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 31.

o zbudování dráhy z roku 1901 lze ale nalézt celou řadu článků¹⁹⁵. Domnívám se proto, že pro širokou veřejnost „výletnickou“ to byla až železnice z roku 1901, která významněji přiblížila posázavské neměsto. Senohraby byly sice dostupnější již dříve, avšak železniční zastávka leží 2-3 km od Sázavy. Důležitou úlohu v tom, že se Senohraby staly výletnickou obcí, hrál zajisté také fakt, že se železnice po celé délce od Prahy přibližuje k Sázavě právě až v úseku mezi Senohraby a Čerčany. Možnosti, kde podnikat výlety, byly tak omezené. Domnívám se dále, že do doby zřízení druhé železniční trati byly Senohraby a okolní *příroda* jako cíle turistů, kteří podnikali výlety například na zříceninu hradu Zlenice (Hláška), využívány méně. Nesmím zapomenout také na to, že se pozornost Pražanů začíná více obracet za město až během 80. let. Železnice proto nejdříve ovlivnila život v Senohrabech zejména svou výstavbou, teprve později svým provozem a tím, koho přivázela.

Obr. 6 Mapa s vyznačenými železničními sítěmi.



Originál mapy dostupný z: www.mapy.cz

Domnívám se, že se větší množství turistů a výletníků začalo v Posázaví objevovat tedy až na přelomu století. Z absence studentské noclehárny (viz přehledy studentských nocleháren v *Časopise turistů*) lze zase usuzovat, že se v Senohrabech v raném stadiu třetí fáze návratu k *přírodě* mnoho výletníků nevyskytovalo, anebo že výletníci pocházeli z takových vrstev, že studentské noclehárny nepotřebovali. Při studiu dostupných pramenů a literatury se

¹⁹⁵ SNÍŽEK 1928; *Časopis turistů* 1901.

ukáže jako přijatelnější druhá možnost. Senohraby se totiž od 80. let 19. století stávají cílem pražských výletníků z vyšších vrstev; Senohraby jako výletní „pařourská“ obec jsou proto tématem následující části práce. Podklady čerpám zejména z kroniky obce Senohraby, monografie Vladimíra Vondráčka¹⁹⁶ a z rozhovorů vedených pro potřeby této práce.

4.1.1 Vily: Pařourské Senohraby

V 80. letech 19. století pražští podnikatelé Otokar Dvořák, Antonín Pupp a senohrabští obyvatelé Václav Lada a Antonín Šimek položili základy Senohrabům jako výletní obci. Podle zpráv ze senohrabské kroniky zakoupili výhodně pozemky v Senohrabech a začali budovat vily pro zámožné obyvatele Prahy. S velkou pravděpodobností navazovali na dřívější výletnickou tradici, kterou ve své knize zmiňuje Vladimír Vondráček, přední český psychiatr. Popisuje, že se koncem století do Senohrab jezdilo na letní byt k sedlákům. Hostinců s ubytováním nebylo mnoho, a tak se prázdniny odehrávaly u sedláků, kde to však *bylo nepohodlné, byly tam krásy, prasata, husy, slepice, trus, hnojiště, močůvka a velmi nehygienická hygienická zařízení.*¹⁹⁷ Výše zmínění podnikatelé proto zkombinovali pozitivní stránku venkovského a městského života: postavili vily městského typu ve venkovském prostředí.

Jako první byla postavena budova hotelu v Hrušově, který se proto nazývá Hrušov, později přejmenovaná na Valencii. Hotel nechal vystavět na místě bývalého mlýna Antonín Šimek, bratr Václava Lady, po roce 1890. Podle senohrabské kroniky po určitou dobu fungoval mlýn a hotel zároveň, avšak s „konjunkturou“ bylo třeba dostavit další pokoje, a proto byl mlýn zrušen. Kronika datuje tuto událost do období kolem 1.světové války. Po první světové válce zakoupil hotel plukovník rakouské armády Josef Roja (právě on hotel přejmenoval). V tuto dobu byl na sousedním pozemku nalezen lesní pramen vody a Roja se snažil, aby získal označení „léčebná voda“. Ministerstvo zdravotnictví však vodě toto označení nepřiznalo, což znemožnilo zřízení lázní v Senohrabech. Plukovník Roja však i nadále propagoval vodu jako *Radioaktivní Senohrabku*. Přestože vodě nikdy nebyl přiznán léčebný status, vešla ve známost; u hesla „Senohraby“ v Masarykově slovníku

¹⁹⁶ VONDRÁČEK 1973.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 142.

naučném¹⁹⁸ je na Senohrabku odkazováno: *Senohraby – obec ve středních Čechách, (...), letní sídlo Pražanů, radioaktivní voda*. Nebyla to však až Senohrabka, která hotel proslavila. Jako jedna z prvních staveb určených městským hostům bylo dostatečně známá již předtím (viz reklama z roku 1909).

Obr. 7 Reklama na Hotel Hrušov (1909)



Průvodce po okolí Senohrab a Posázaví. Ku paměti na desítleťovou činnost Okrašlovacího spolku pro Senohraby a okolí. Senohraby: Okrašlovací spolek, 1909.

S výstavbou pokračoval roku 1895 Václav Lada, který je v kronice uváděn jako senohrabský obyvatel, ve Vondráčkově monografii jako krejčí z Malého náměstí v Praze, když vystavěl vilu Horka, dnešní základní školu; dále pak Vlastu (č.p. 46), Mařenku (č.p. 51), Otokara (č.p. 47), Ladislava (č.p. 55) a Jaroslavu (č.p. 54). Tyto vily nebyly podle Vladimíra Vondráčka drahé, stály kolem 5000 rakouských korun. Dále uvádí, že se ze strany pražských výletníků dočkali nepěkného hodnocení *fórových staveb, které za 10 let spadnou*¹⁹⁹. Ve stejném roce vznikla vila Václava Dobrovského (č.p. 50). Kronika dále pokračuje ve výčtu vil postavených v 90. letech 19. století: vila Josefa Fořta, bývalého ministra obchodu, (č.p. 45), vila architekta Jiřího Horáka (č.p. 56), vila Antonína Puppa (Hrusice, č.p. 72).

¹⁹⁸ Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 5. s. 526.

¹⁹⁹ VONDRÁČEK 1973. s. 143-144.

Obr. 8 Hotel Valencia



Senohrabská hláška. Senohraby: Obecní úřad. 2007; Archiv autorky (2008).

Vladimír Syrovatský (narozen 1933), dnes obyvatel Senohrab, původně potomek pražských výletníků, mě upozornil na dvě stavby, které měly být přivezeny z Prahy hned po výstavě z roku 1891, které se však v původním stavu nedochovaly.²⁰⁰ Senohrabská kronika doopravdy zmiňuje dvě vily, původně pavilóny, které byly do Senohrab, konkrétněji do Hrušova, dovezeny po skončení Jubilejní výstavy. Oba pavilóny zakoupil Antonín Šimek, žil však jen v jednom z nich – v bývalém pavilónu hraběte Černína z Chudenic, který se stal vilou č.p. 37. Druhý pavilón, původně lesnický, se stal vilou č.p. 72 (tj. výše zmíněná vila Antonína Puppa stejného č.p.). Ve stejném desetiletí vznikly ještě vily projektované Otokarem Dvořákem: vila č.p 57, 52, 71, 121.

Tab. 4 Počty domů v Senohrabech mezi roky 1880-1939

Rok	Počet domů
1880	40
1907	47
1918	107
1929	154
1939	245

Zdroj: Senohrabská kronika.

V kronice jsou zachycena zejména poslední dvě desetiletí 19. století, tedy první roky výstavby vil, hlavní vlna výstavby však přichází mezi roky 1900-1930 (viz tabulka č. 4). Mezi léty 1880-1930 se Senohraby staly *letoviskem Pražanů*²⁰¹ nebo také *oblíbeným letním*

²⁰⁰ Rozhovor s Vladimírem Syrovatským ze dne 10.4.2009.

²⁰¹ Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 5. s. 526.

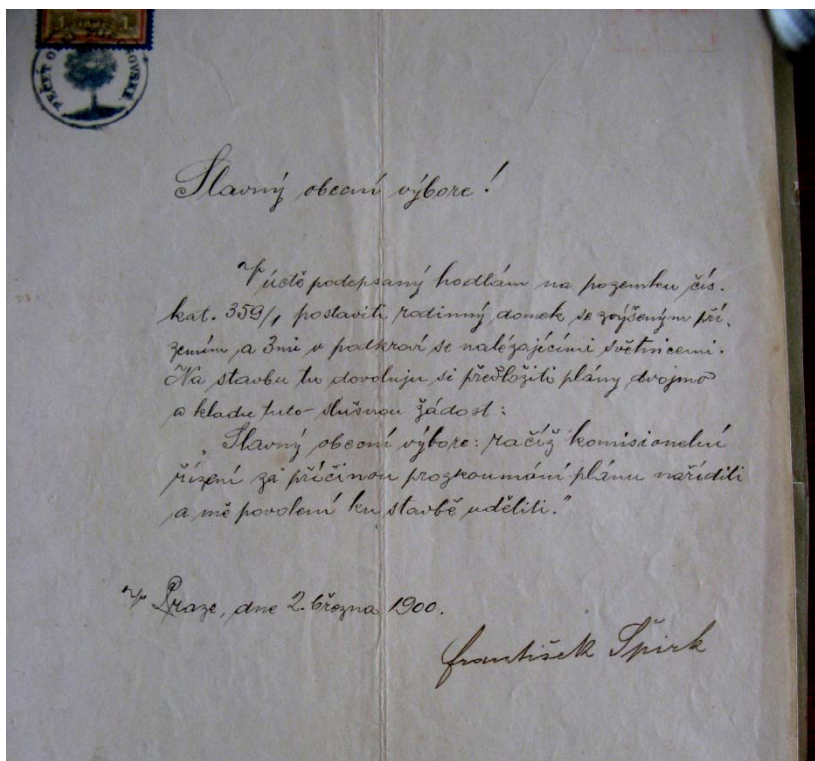
*sídlem Pražanů*²⁰². Na základě dostupných podkladů (senohrabská kronika, Vondráčkova monografie a plány některých z vil získané na Obecním úřadě v Senohrabech) si dovolím tvrdit, že Senohraby byly cílem pražských obyvatel z vyšších vrstev a že to byla teprve stavební činnost spojená s pobyty Pražanů, která výrazněji pozměnila strukturu Senohrab. Z předchozí doby jsou k dispozici informace, které sice předpokládají turistickou a výletnickou činnost, ta však až do určité doby senohrabský život ovlivnila v menší míře.

Jak už bylo řečeno, byly Senohraby zemědělskou vesnicí, až do doby, kdy se započalo se stavbou hotelu a vilek. Mezi prvními zaznamenanými „paďoury“, kteří do Senohrab dojížděli, byli lidé význačných společenských postavení: Josef Fořt, ministr obchodu (1906-1907) a odborný přednosta na ministerstvu železnic ve Vídni, Emil Votoček, chemik, architekt Jiří Horák, již zmíněný Otokar Dvořák, Antonín Pupp, majitel kamenické dílny Pupp a Škarka v Praze-Olšanech nebo bratři Václav Lada a Antoník Šimek, podnikatelé.

I později, na počátku 20. století, přijížděli do Senohrab vysoce postavení Pražané, o čemž vypovídá Vladimír Vondráček ve své knize. Vzpomíná na právníka Wiesenbergera, plastického chirurga Buriana nebo také na herečku Jiřinu Šejbalovou. Vondráčkovi jezdili do Senohrab od roku 1898, kdy si poprvé najali letní byt právě od Václava Lady. Ani později si nepořídili vlastní vilu, proto si letní byty pronajímali a několik jich vystřídali. Jako první si pronajali vilu Hůrka (Horka), roku 1899 vilu Jaroslava, následovně si opět pronajali Hůrku a po návratu z další výletnické obce Nového Strašecí si pronajali Špírkovu vilu (č.p. 60), kde strávili roky 1907-1922. Vilu si nechal postavit roku 1900 František Špírk, prokurista a pokladník pojišťovací banky v Praze.

²⁰² KAFKA 1913.

Obr. 9 Žádost o stavební povolení pro první vilu Františka Špirka



Archiv Obecního úřadu Senohraby (27.7.2009).

Vondráčkovi, stejně jako většina senohrabských hostů, cestovali vlakem. Na přelomu století se stále ještě jednalo o jednokolejnou železnici, ležící na trati Praha – Vídeň. Z Prahy do Senohrab trvala cesta 75 minut, tedy o necelých 30 minut víc než dnes. Do Senohrab tehdy nevedly žádné silnice, pouze vozové cesty²⁰³. Teprve s rozvojem automobilismu a rozkvětem Senohrab byly vystaveny první silnice do Pyšel a Hrušova. Většina hostů však cestovala vlakem a to i tehdy, když při hotelu Valencia fungovala automobilová doprava. Řidič Karel Hlinovský převážel pražské hosty za poplatek 10 Kč, o víkendech vyjížděl do Prahy a zpět až šestkrát.²⁰⁴ Cesty byly patrně slabou stránkou Senohrab – když pršelo, bylo všude *strašlivé bláto, které vysychalo jen za velkého sucha*; to zase bylo příliš prašno.²⁰⁵

Dokonce ani v pozdější době, kdy už byla silnice dokončena, přijížděla většina obyvatel Prahy do Senohrab vlakem. Vladimír Syrovatský vzpomíná, že v době jeho dětství

²⁰³ V zápisech schůzí obce Senohraby a Hrušice jsem narazila pouze na schválení nutnosti upravit vozovou cestu v Senohrabech ze dne 9.9.1894 a schválení výstavby silnice číslo 2244 a následně vyjednávání o výkupu pozemků ze dne 7.4.1922; první silnice jsou tak datovány pravděpodobně až do 20. let 20. století.

²⁰⁴ Kronika obce Senohraby. s. 255.

²⁰⁵ VONDRÁČEK 1973. s. 143.

v Senohrabech mnoho aut nebylo.²⁰⁶ Jedno z mála vlastnil profesor Votoček, jehož vila stála nedaleko vily Syrovatských, a kterým měl Vladimír Syrovatský možnost se projet, když mu bylo 8 let. Pamatuje si také na Josefa Fořta, který se do Senohrab taktéž dopravoval vlakem. Protože byl přednostou na ministerstvu železnic, měl podle vzpomínek Vladimíra Syrovatského také zvláštní privilegia: nejenže měl svůj vlastní vagón první třídy, ale celý vlak kvůli němu stavěl ještě za nádražím, v zatáčce, odkud to měl k vile blíž. Jak Vladimír Vondráček, tak Vladimír Syrovatský si pamatují na manželku Josefa Fořta, přičemž oběma utkvěla v paměti její rozložitá postava.

Obr. 10 Maminka pana Syrovatského u železniční zastávky v Senohrabech



Archiv Vladimíra a Jitky Syrovatských.

Rodina Syrovatských začala do Senohrab jezdit ve 20. letech 19. století, přičemž jejich vila byla jednou z téměř 50 staveb postavených mezi léty 1919-1929, konkrétně roku 1928. Vila byla vystavena Václavem Hlaváčem (narozen roku 1866), dědečkem Vladimíra Syrovatského. Prostředky na stavbu senohrabské vily získal prací na českém pavilónu vybudovaném pro světovou výstavu v Paříži roku 1900. Václav Hlaváč byl vyučeným tesařem, ve své době se podílel například na pracích při přestavbě vyhořelého Národního divadla²⁰⁷; jeho dílo je patrné ve vile Syrovatských dodnes.

²⁰⁶ Rozhovor s Vladimírem Syrovatským ze dne 10.4.2009.

²⁰⁷ Rozhovor s Vladimírem Syrovatským a Jitkou Syrovatskou ze dne 12.3.2008.

Ukázala jsem, že orientace na mimopražské lokality a stavba letních sídel tamtéž byla zpočátku výsadou vyšších společenských vrstev. Povolání Václava Hlaváče ukazuje, že tyto vrstvy tvořili také ti, kteří na to měli prostředky. Lépe řečeno, příslušnost k vyšším vrstvám nemusela být dána rodovým původem. Je patrné, že habitus vyšší sociální vrstvy není zděděný, je něčím, co si jedinec osvojí.²⁰⁸ Habitus²⁰⁹ jako systém dispozic, které lidé získávají, závisí na pozicích, které zaujímají ve společnosti, tedy na tom, jak jsou vybaveni *kapitálem*. Nejedná se však jen o kapitál ekonomický. Bourdieu popisuje kapitál jako jakýkoli zdroj účinný v dané sociální oblasti, který člověku umožňuje dosáhnout specifických zisků, které vyplývají z toho, že se do této oblasti a soutěže, která se v ní odehrává, zapojil. Podle Bourdieuho se kapitál vyskytuje ve třech základních druzích: ekonomický (materiální a finanční zdroje), kulturní (vzácné symbolické statky, dovednosti a tituly) a sociální (zdroje získané na základě členství ve skupině). Václav Hlaváč jistě disponoval kapitálem ekonomickým (finance, letní vila) a kulturním (tesařská dovednost); sociální kapitál pravděpodobně získal s postupem času. Vzpomínka Vladimíra Syrovatského toto potvrzuje: „*Děda neměl žádné vyšší vzdělání, byl to mistr tesařský. A on tady nejvíce kamarádil s profesorem, chemikem Votočkem, tady vedle s prezidentem českých drah, proti němu s náměstkem ministra dopravy. To byla úplně nesourodá masa lidí a oni si normálně rozuměli!*“²¹⁰

Na výraznou nevraživost nejen mezi výletníky samotnými, ale i mezi výletníky a obyvateli Senohrab si nevzpomíná ani Vladimír Vondráček. Netvrdil, že by neexistovala vůbec, pouze že nebyla v Senohrabech. Zřejmě na základě zkušeností z jiných výletnických destinací však uvádí, že nejčastěji bylo výletníkům vytýkáno, že odpočívají, zatímco tamní obyvatelé pracují na poli: *V létě je na polích největší práce a takový Pražák (lufťák) si leží na slunci, čte si nebo se koupe, nebo nedělá vůbec nic.*²¹¹ Takovým výtkám odpovídá Vladimír Vondráček konstatováním, že „Pražáci“ pracují 11 měsíců v roce (v úřadě, dílně nebo obchodě), zatímco lidé živící se zemědělstvím (*sedláci*) mají výrazně méně práce v zimním období od listopadu do února.

V Senohrabech, stejně jako v jiných výletních oblastech, tak docházelo k prolínání zvyklostí vesnických a městských; přičemž to byla zejména vesnice, která byla ovlivněna

²⁰⁸ Následující text čerpá z: WACQUANT 2002.

²⁰⁹ O habitusu více v kapitole 4.3.3.

²¹⁰ Rozhovor s Vladimírem Syrovatským a Jitkou Syrovatskou ze dne 12.3.2008.

²¹¹ VONDRÁČEK 1973. s. 142.

městskými způsoby, a ne naopak. Do vesnice byla vnášena kultura velkoměsta: volný čas, tedy čas nepracovní, už nemusel být dán přírodními cykly, a městský způsob života ovlivnil také jeho využití. Domnívám se, že to nebylo jen dobové ovzduší, které vedlo k rostoucí oblíbenosti sportu, ale také fakt, že městští obyvatelé nevykonávali fyzicky náročnou práci na poli, a proto jim zbývaly síly na sportovní činnosti. Sport se tak stal novou volnočasovou zábavou a v Senohrabech se rozvíjí organizovaná i neorganizovaná sportovní činnost. Organizovaný sport se pojil například se vznikem Sokola v Senohrabech (zmiňovaný od 90. let 19. století), neorganizovaný sport se pak stal zábavou letních hostů, k nimž se postupně přidávali místní.²¹² K nejčastěji provozovaným sportům patřil volejbal, tenis a kopaná. Například vedle vily Syrovatských se nacházelo v době narození Vladimíra Syrovatského fotbalové hřiště, které však bylo ve 30. letech zrušeno. Na tuto událost vzpomíná Vladimír Syrovatský jako na počátky svého sportovního působení v Senohrabech: *Já jsem do sportu vstoupil v prvním roce pasivně, protože mě tady vždy uspávali, vždy mě dali do kočárku. Potom mě vozili podle plotu nebo tam kočárek odstavili. A ta parcela vedle, to bylo fotbalové hřiště. Dvakrát za sebou, když kopali, spadl balón do kočárku – mně na obličej. A protože se děda, který měl svého prvního vnuka, bál, abych nebyl hloupý od malinka, tak se rozhodl, že to fotbalové hřiště koupí, aby tam nemohli hrát fotbal a aby na mě pořád nepadal balón. Takto záporně jsem ovlivnil sportovní dění v Senohrabech.*²¹³

Obr. 11 Fotbalové hřiště nedaleko vily Syrovatských; vila Syrovatských se nachází v levé části obrázku



Archiv Vladimíra a Jitky Syrovatských.

²¹² <http://sokolsenohraby.sweb.cz/historie.html> (4.11.2009)

²¹³ Rozhovor s Vladimírem Syrovatským a Jitkou Syrovatskou ze dne 12.3.2008.

Možnost sportovního vyžití se nacházela také mimo Senohraby, „dole“ u Sázavy, kde stály říční lázně. Za jejich založení se zasadil Okrašlovací spolek, který vznikl roku 1889 zásluhou již zmíněných podnikatelů Šimka, Lady a Puppa. Hlavním cílem Okrašlovacího spolku bylo *zakládání a udržování sadů a cest v Senohrabech a okolí, okrašlovat a zvelebovat Senohraby a okolí, aby Senohraby jako letní zátiší co nejvíce vyhovovaly potřebám letní kolonie.*²¹⁴ Kronika hodnotí počínání spolku pozitivně, protože z jeho činnosti těžili nejen výletníci, ale i místní. Okrašlovací spolek se soustředil zejména na sadbu rostlin, budování cest, můstků a laviček.²¹⁵ Jeho nejvýraznějším počinem byly ale zmiňované říční lázně. První říční lázně byly založeny roku 1906 a ležely na pozemku panství v Komorním Hrádku. Roku 1913 musel ovšem Okrašlovací spolek pozemek opustit a říční lázně musely být zbořeny. Protože se však jejich činnost osvědčila, byly roku 1913 založeny další říční lázně při vyústění Mnichovky do Sázavy. Tyto, stejně jako první říční lázně, byly navrženy Otokarem Dvořákem. K druhým lázním byly později pronajaty a o něco později zakoupeny další pozemky, které ležely mimo povodňové území a vznikly tak říční lázně, jak jsou známy z mnoha fotografií.

Obr. 12 Říční lázně pod Hláskou



Foto autorka (2008).

²¹⁴ Kronika, s. 155.

²¹⁵ Průvodce po okolí Senohrab a Posázaví. Ku paměti na desetiletou činnost Okrašlovacího spolku pro Senohraby a okolí. Senohraby: Okrašlovací spolek, 1909.

Vladimír Vondráček uvádí, že *bylo téměř povinností chodit se koupat do Sázavy*.²¹⁶ V říčních lázních se tak kromě odpočinku odehrával také bohatý společenský život. Ta část Senohrab, kde se započalo s výstavbou vil, byla od lázni poměrně vzdálená, přičemž po cestě zpět se musel vyjít poměrně prudký kopec. Někteří lidé proto dávali přednost Hrušovu, který ležel pod kopcem a ze kterého to bylo k říčním lázním necelý kilometr.²¹⁷ Vladimír Syrovatský také uvedl, že k Sázavě chodil, *i když to byl více jak 1,5 kilometru* (na cestě zpět bylo ještě nutno vyjít kopec). Kromě koupání patřilo mezi jeho motivy to, že *dole byla příjemná omladina*. Přesto však vzpomíná, že říční lázně byly doménou letních hostů, že sedláci na to neměli tolik času. On sám docházel na plovárnu už od dětství, kdy ho tam brávali rodiče.

Obr. 13 Říční lázně – Vladimír Syrovatský s maminkou (cca 1934/5)



Archiv Vladimíra a Jitky Syrovatských.

Jako významný sportovní počín lze hodnotit také stavbu senohrabského skokanského můstku, který byl sponzorován klubem SK Slavia. Veřejnosti byl otevřen 15. ledna 1933 a podle dobového tisku²¹⁸ se jednalo o významnou sportovní i společenskou akci. Jak uvádí kronika, mezi důvody pro vybudování skokanského můstku v Senohrabech patřilo vhodné prostředí, tedy příkré svahy. Vladimír Syrovatský, projektant druhého

²¹⁶ VONDRÁČEK 1973. s. 145.

²¹⁷ Tamtéž.

²¹⁸ Kronika Senohrab.

senohrabského můstku, jako další důvod uvádí vhodné klima: největší počet nejnižších teplot, trvalé držení teplot na určité úrovni, množství srážek, situace severního svahu, který byl zezadu chráněný lesem, nejmenší možná míra osvitlu sluncem, větrnost.²¹⁹

Obr. 14 První skokanský můstek v Senohrabech



Archiv Vladimíra a Jitky Syrovatských.

Souhrnně lze říci, že Senohraby bývaly malou obcí se zemědělským těžištěm. Život této obce změnila významněji výstavba železnice, která nabízela možnost jiného zaměstnání a která později zpřístupnila Posázaví obyvatelům Prahy. Kromě turistů, kteří cestovali například za poznáním, a proto nesetrvávali pouze na jednom místě, sem začala přijíždět vrstva movitějších měšťanů, kteří nejdříve využívali tzv. letních bytů u sedláků, později nocovali v hotelu nebo si pronajímali či stavěli vilky. Stavba začala pozvolna v 90. letech v horní části Senohrab, nedaleko nádraží, postupně se rozvinula od středu obce dále, například „z kopce“ dolů do Hrušova, odkud to bylo nedaleko k říčním lázním, které hrály důležitou úlohu ve společenském životě obce, výletníků zejména. Jak už jsem podotkla výše, byli to tedy obyvatelé města, kteří výrazně ovlivnili život obce. Bylo by ale zcela mylné domnívat se, že vztah město – obec byl jednostranný a že změny zapříčinili pouze obyvatelé města sem přijíždějící, jakkoli velkou roli v životě Senohrab sehráli. Domnívám se, že vztah město – obec byl oboustranný, což ukáží na dvou vyhraněných pozicích:

²¹⁹ Rozhovor s Vladimírem Syrovatským a Jitkou Syrovatskou ze dne 12.3.2008

1) vztah měšťanů a senohrabských v období kolem první světové války a 2) změny v obci podle vyprávění Alžběty Konvičkové.

V období první světové války panoval zejména ve městech nedostatek potravin. Proto koncem války přijížděli Pražané do Senohrab nejen za rekreací, ale zejména kvůli snaze opatřit si mouku, vejčička, brambory *a vůbec vše, co bylo k jídlu.*²²⁰ Kronika se dále o výpomoci senohrabských Pražanům nezmiňuje, na několika místech však uvádí, jak vysoká byla cena potravin. Je proto zcela možné, že během poválečné krize, která ovlivnila i stavební ruch (1926), senohrabští Pražanům dále vypomáhali.

Přestože jsem uvedla, že vztah mezi městem a obcí byl oboustranný, předpokládám, že to byli více Pražané, kteří ovlivňovali život senohrabských i proměny v obci. Důležitým faktorem pro změnu života senohrabských i života obce byly zajisté individuální vlivy, které s sebou měšťané přinášeli. Domnívám se však, že se nejednalo pouze o vlivy individuální, ale i vlivy obecnější. Je možné, že Pražané pomohli těmto novým vlivům dostat se za hranice města, tím spíše ale jen uspíšili vývoj, ke kterému by stejně došlo. O jakých změnách hovořím, ukážu na úryvku, který čerpá ze Senohrabské kroniky. V tomto úryvku jsou zachyceny vzpomínky Alžběty Konvičkové. Podle podoby textu soudím, že se jedná o přepis rozhovoru, který byl veden s Alžbětou Konvičkovou: *Když jsem zavzpomínala na ty staré časy (...), vidím ten ohromný rozdíl oproti dřívějšímu. Dnes je v Senohrabech asfaltovaná silnice, některé cesty vydlážděné kostkou, studny, mnohde vlastní domácí vodovod, čisté obchody s potravinami, mlékárna, prodejna textilu a galanterie, elektrické osvětlení v bytech i na návsi. Vzpomínám, jak jsme jako děti chodily na boso od časného jara do pozdního ozimu. Do školy jsme mívaly kousek chleba, ale u některých nebyval ani ten. Povzdychnu si, když nyní slyším, že některé dítě odhodilo buchtu. (...) Dříve hrávali hoši „špačka“, proháněli „káču“ a hráli do jamek fazole nebo kuličky, děvčata mívala jako vzácnost panenku, mnohdy vlastní výroby. Vždy si na to vzpomenu, když vidím nyní nejrůznější hračky nebo v zimě děti s lyžemi a rohačkami. A což v létě to osvěžení na koupališti u Sázavy, kde se hraje stolní tenis, házená a jak se všechny ty dnešní hry jmenují, zatímco jiní se projíždějí v různých lodkách.*²²¹

²²⁰ Kronika Senohrab. s. 165.

²²¹ Tamtéž, s. 166.

Vyprávění v kronice je dále silně zabarveno kontextem 50. let, proto končím úryvek z vyprávění v těchto místech. Ráda bych se však pozastavila nad tématem proměny Senohrab, která se v podání Alžběty Konvičkové jeví spíše jako pozitivní, přičemž hodnotí zejména technický pokrok. Výše byla zmíněna reakce negativní (kapitola 4.1), v té byl však hlavní důraz kladen na mizející tradice. Nelze proto postavit hodnocení proměny Senohrab na základech škály „pozitivní-negativní“. Reakce obojího typu se jistě vyskytovaly jak na straně senohrabských, tak na straně pražských. Nepovažuji za nezbytné určit, jaký typ reakcí na které straně převažoval. Pokusila jsem se pouze na konkrétním příkladu ukázat, že názory na proměnu obce se různí jak na straně měšťanů, tak na straně senohrabských. Mým dalším záměrem bylo poukázat na to, že nebylo možné, aby takové změny, jak byly popsány, byly jednoduše „dílem“ pražských výletníků. Podle mého názoru byly důsledkem industrializace, postupné proměny společnosti zemědělské na průmyslovou a feudální na občanskou, byly součástí druhé a zejména třetí fáze návratu k *přírodě*. Movití pražští obyvatelé byly prvními nositeli této proměny, která neměla jednu konkrétní příčinu (to by ani nebylo možné), ale byla důsledkem a zároveň i součástí proměny celé společnosti.

4.2 Hrusice

Hrusice jsou, stejně jako Senohraby, menší obcí ležící ve Středočeském kraji. Historie Hrusic sahá do roku 1205, ze kterého pochází první písemná zmínka. Těžiště obce stálo zejména na zemědělství a zůstalo tomu tak až do příchodu industrializačních změn. Hrusice si však svůj původní ráz zachovaly o něco déle a ve větší míře než Senohraby. V Hrusicích bylo ve zkoumané době zřízeno několik budov (například hospoda U Šejků postavená v letech 1884-1885), u nichž však nelze předpokládat přímé spojení s paňourským výletnickým ruchem. Jedinou budovou, která byla vystavena na konci 19. století (1898) jako letní sídlo, je bývalá vila „Norberta“ (č.p. 73). Vila byla vystavena jako letní sídlo pro pražského obchodníka Stránského. Kvůli finančním potížím byla ale vila prodána v dražbě a z původně letní vily se stal klášter.²²²

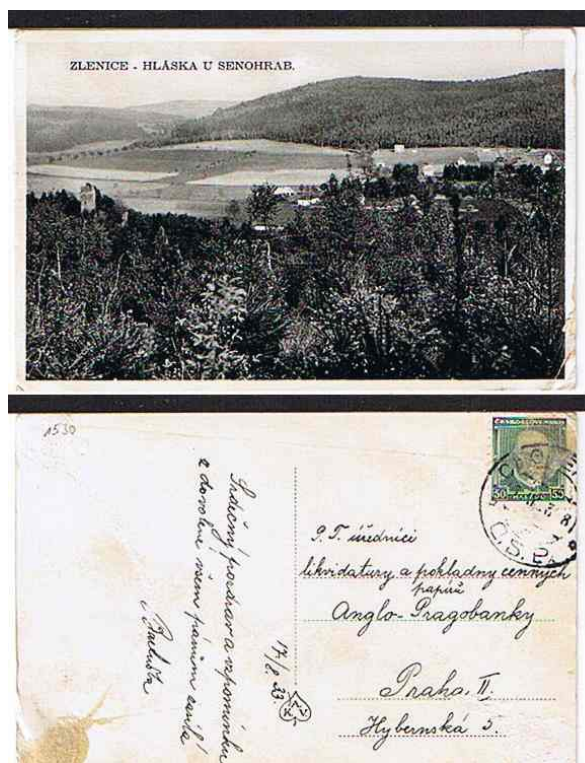
Hrusice, zejména však centrum obce, nebyly tedy poznamenány stavebním ruchem v takové míře jako Senohraby. Nejlépe to dosvědčuje rozmístění jednotlivých obytných domů a hospodářských stavení, z nichž si některé zachovaly pozdně barokní ráz až do

²²² <http://www.obec-hrusice.cz/index.php?nid=840&lid=CZ&oid=48454> (18.11.2009)

dnešní doby. Obraz vesnice s barokními staveními, kostelem a rybníkem vešel v povědomí široké veřejnosti díky Josefu Ladovi, který se v Hrusicích roku 1887 narodil. Ale ani idealizovaný obraz venkova podaný Josefem Ladou neměl ve sledovaném období velký vliv na příchod turistů do obce, pakliže vůbec nějaký vliv již ve 30. letech měl. Není pochyb o tom, že v současnosti má Ladova tvorba pozitivní vliv na turistický ruch v obci. Netroufám si však říci, zdali to byla Ladova tvorba, která přivedla ve 30. letech pařoury do Senohrab, nebo zdali byla výstavba vil pokračováním dění v Senohrabech.

Že Hrusice nebyly na přelomu století cílem výletníků v takové míře jako Senohraby a jim přilehlé okolí, můžeme pozorovat také na dobových pohlednicích. Nejenže množství pohledů se senohrabskou tematikou výrazně převyšuje množství pohlednic zobrazujících Hrusice, v případě Senohrab lze navíc dohledat pohlednice, které sloužily jako pozdravy z dovolené – buďto zobrazovaly turisticky vyhledávaná místa (Hláška u Senohrab) nebo budovu hotelu Hrušov/Valencia. Na dvou z dohledaných pohlednic lze rovněž demonstrovat možné rozdílné důvody pro navštívení obou obcí v prvních desetiletích 20. století. První pohlednice zobrazuje Senohraby, je adresovaná úředníkům likvidatury a pokladny cenných papírů Anglo-Pragobanky a nese text: *Srdečný pozdrav a vzpomínku z dovolené všem pánům zasilá Bartuška (1933).*

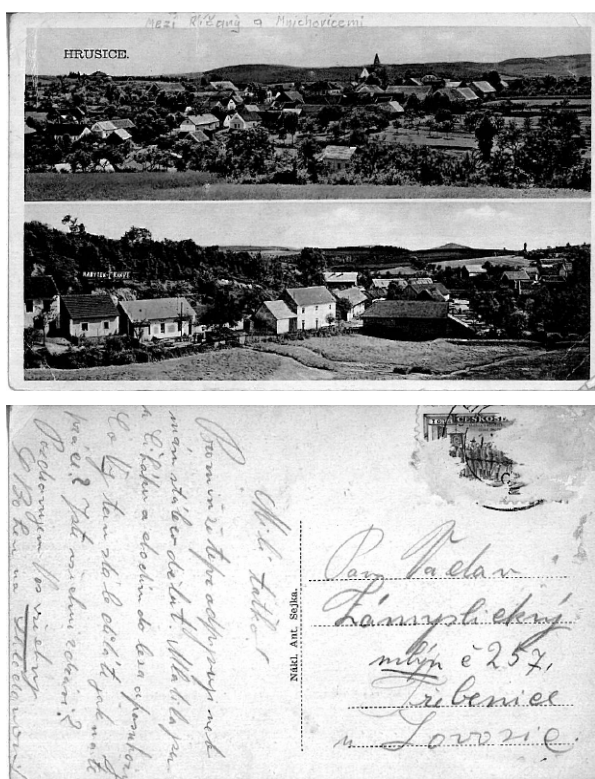
Obr. 15 Pozdrav ze Senohrab



Dostupné z <http://www.odklepno.cz/aukce4282985-zlenice-1933-hlaska-senohraby-benesov> (22.1.2010)

Druhá zobrazuje Hrusice, je adresována Václavu Zámyslickému z Třebenic a nese text: *Milí tatko! Promiň, že teprve odepisuji, neb mám stále co dělat. Mlátila jsem u Čiháků a chodím do lesa a pastviny. (...) S Bohem na Shledanou (193?).* Netvrdím samozřejmě, že povaha veškerých návštěv Senohrab byla vždy výletnická, ani že návštěvy Hrusic měly vždy pracovní charakter. Na příkladu pohlednic se pouze snažím poukázat na to, že z obou obcí to byly právě Senohraby, které se ve zkoumaném období staly jako první cílem pobytu pražských výletníků.

Obr. 16 Pozdrav z Hrusic



Archiv autorky.

Zdá se, že charakter Hrusic byl v porovnání se Senohraby ve zkoumané době jen nepatrně pozměněn. Lze předpokládat, že významnou roli v tomto vývoji hrála blízká poloha Senohrab vzhledem k železniční trati i Sázavě. Nelze ovšem opominout fakt, že neustále hovoříme o vilách, o paďourských Senohrabech a potažmo ne/paďourských Hrusicích. V případě rozmístění víkendových chatek tomu, jak ukáží v následující kapitole, bylo jinak.

4.3 Víkendové chatky: Následovníci pad'ourů?

Ve 30. letech 20. století se již naplno projevuje změna životního stylu, která, nesena Pražany, ovlivnila život v Senohrabech a Hrusicích. Využívání volného času se zpřístupnilo i jiným než vyšším společenským vrstvám, železnice zpřístupnila Posázaví a potřeba bytí v neměstě ve smyslu budování trvalého únikového prostoru dosáhla i k nižším společenským vrstvám. Objevují se víkendové chaty, které daly základ v Čechách velmi rozšířenému fenoménu chatařství.

Veronika Zapletalová²²³ označila chatařství za fenomén, který vznikl jako odraz doby, za výsledek situace politické, zeměpisné, ekonomické, sociologické, psychologické a situací jiných. V této definici jsou v podstatě obsažena všechna témata, kterými jsem se v této práci zabývala. Dana Fialová a Jiří Vágner²²⁴ hovoří o chatařství jako o součásti fenoménu druhého bydlení. Hlavní impuls k rozvoji druhého bydlení dala podle nich průmyslová revoluce a rychlé tempo urbanizace, které s sebou přinesly následující faktory: růst životní úrovně, který byl dán zejména technickým a posléze i kulturním pokrokem; zvýšení objemu volného času, který byl dán postupným zkracováním týdenní pracovní doby a postupným prodlužováním dovolených; rozvoj dopravy, v počátcích zejména železniční; větší objem peněz u části městských obyvatel; zhoršení životních podmínek. Na závěr uvádějí, že se vlastnictví rekreačního objektu stalo módou, dokladem moderního životního stylu. Chatařství je součástí vývoje druhého bydlení.

Veronika Zapletalová²²⁵ spojuje počátek chatařství s obdobím po první světové válce, kdy dochází k rozvoji tramského hnutí. Jak vzdálenost výprav od Prahy a větších měst narůstá a je třeba nocovat častěji mimo město, vznikají první chaty. Autorka tak přímo spojuje vznik chat s vývojem tramského hnutí, s čímž nelze nesouhlasit. Domnívám se však, že hnutí nevychází jen z jedné tradice, tedy že ne všechny chaty vznikaly v návaznosti na tramskou tradici. Podle mého názoru se ve 30. letech objevují dva typy chat: tramské a netramské. Odlišují se ne tolik vzhledem, jsou si z počátku v podstatě velmi podobné, ale svým umístěním. Chatky tramské, které vychází z původní tramské tradice, se nachází blíže k řece a Hlásce (chatky tramské se obecně staví v blízkosti vodních zdrojů), z dnešního pohledu se jeví, že mezi sebou méně zachovávají soukromí (slovy

²²³ ZAPLETALOVÁ, Veronika. Chatařství: architektura lidských snů a možností. Brno: ERA, 2007.

²²⁴ FIALOVÁ, Dana. et. al. Druhé bydlení v Česku. Chatařství a chalupaření v proměnách generací.

²²⁵ ZAPLETALOVÁ 2007.

Zapletalové – stojí volně v lese, nebývají natěsnány jedna na druhou a neoddělují je ploty)²²⁶, často bylo středem tramských osad sportoviště. Chatky netrampské se oproti tomu nacházejí i dále od řeky, mohou mít od sebe větší rozestupy a sportoviště, které by odkazovalo ke společně trávenému volnému času, nemuselo nutně k netrampské chatové osadě náležet. Předpokládám, že odlišnost odrážející se v umístění chatek, poukazuje na jinou představu svých majitelů o návratu k *přírodě*; jedni navazovali na tramskou tradici, zatímco druzí se spíše snažili napodobit vyšší vrstvy nebo se vymezit vůči vrstvám nižším.

Cílem následujících kapitol je ukázat, že počátky chatařství v Čechách jsou rozmanité a spletité, přestože jsou často popisovány jako homogenní a kontinuální proces. V podstatě se vymezují proti dvěma běžně přijímaným tezím, že se vznik chatařství pojí jen s trampingem a že chatařství jako „negativní fenomén“ vzniká až po druhé světové válce. 1) Naopak se domnívám, že počátky chatařství nelze spojovat pouze s trampingem. 2) Chatařství, vnímané dnešními očima jako jev do velké míry negativní, nevzniká až po druhé světové válce, ale již během 30. let. Hovořím o počátcích takového chataření, při kterém i přes fyzickou blízkost vládne mezi výletníky anonymita, kdy dochází k masovému²²⁷ nárůstu chatek. Kdy vztahy mezi chataři a obyvateli obce nejsou vřelé, například kvůli zkupování zásob v obchodech, zabírání místa na koupališti, v hostinci, ... Netvrdím, že chatařství ve 30. letech již takové rysy neslo, ale že lze počátky těchto negativních rysů ve zkoumaném období spatřit.

Pro výše uvedené důvody dělím pojednání o chatách do dvou hlavních částí: chaty tramské a netrampské. Ve výkladu nejdříve zmapuji společné rysy obou typů chatek, poté se postupně zabývám chatkami tramskými a netrampskými.

4.3.1 Co je společné tramským i netrampským chatám

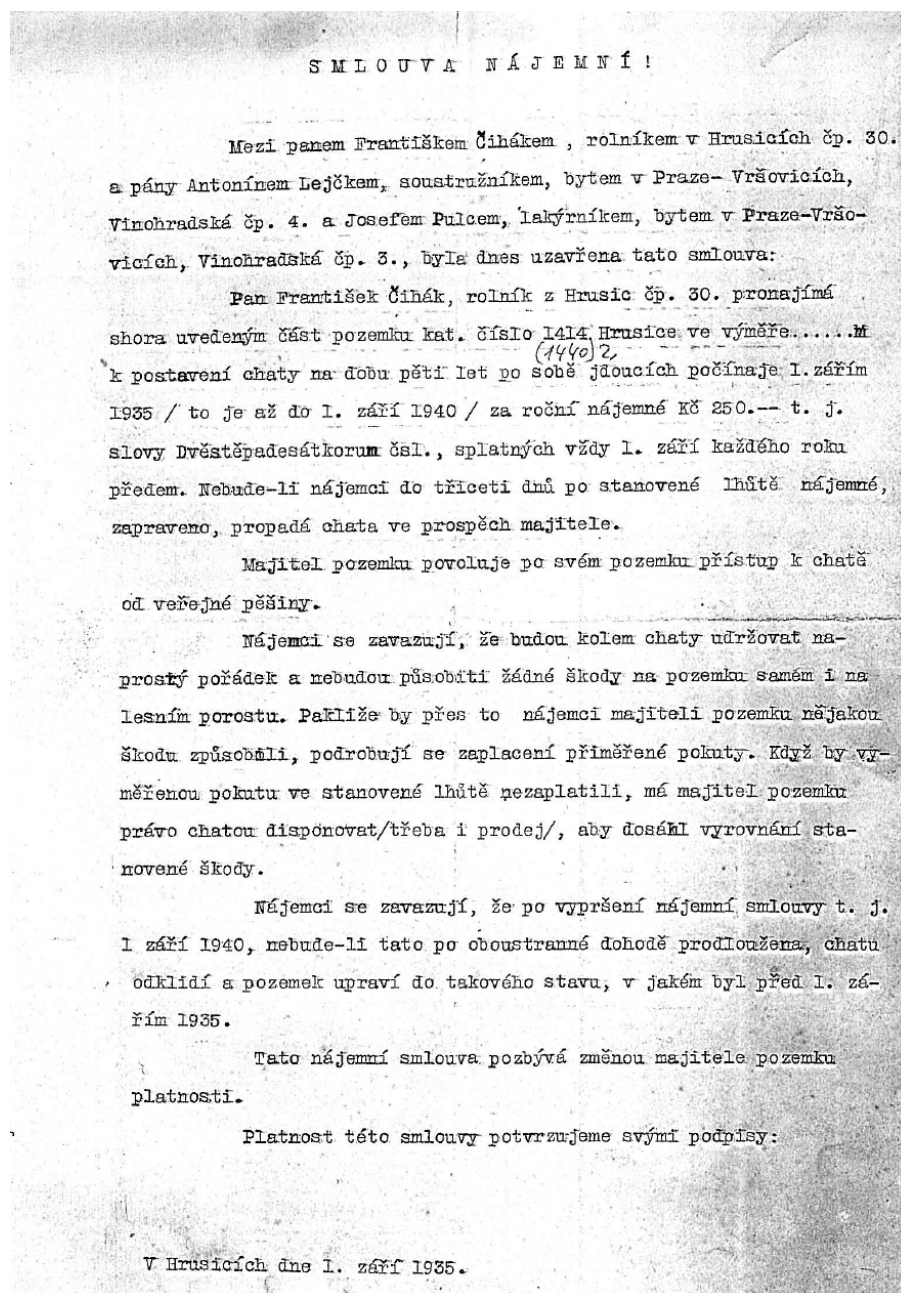
Chaty byly většinou menší velikosti (cca od 12 m² do 30 m²), dřevěné, některé částečně zděné, umístěné v lesích kolem obcí. Jak už jsem zmínila, začínají se ve velkém počtu objevovat během 30. let 20. století, přibližně tedy 40 let poté, co se Senohraby začaly

²²⁶ Tamtéž, s. 25.

²²⁷ Počet chatek, které vznikly po druhé světové válce, několikanásobně převýšil počet chatek vzniklých do té doby. Hovořím proto o masové stavbě chatek, a to i přesto, že při pojednání o trampingu doby kanadské a pozdější užívám taktéž výrazu „masový“. V tomto případě však pouze poukazuji na měnící se podstatu trampingu, který se z okrajového hnutí mění na hnutí oblíbené širokou veřejností.

proměňovat v letní sídlo výše postavených Pražanů. Již během 30. let výrazně převyšují počet letních vil. Pro tento jev lze podat nejméně dvě vysvětlení: 1) Střední třídy bývají nejpočetnější společenskou vrstvou, tudíž i počet výletníků ze středních vrstev postupně převýšil počet výletníků z vrstev vyšších. 2) Letní vily podléhaly klasickému stavebnímu procesu, kdy bylo nutné vypracovat architektonický návrh domu, který poté prošel stavebním řízením, ve kterém bylo i stanoveno místo stavby a poloha stavby na pozemku. Absence takového administrativního procesu nebo jeho části byla u chatařů běžná.

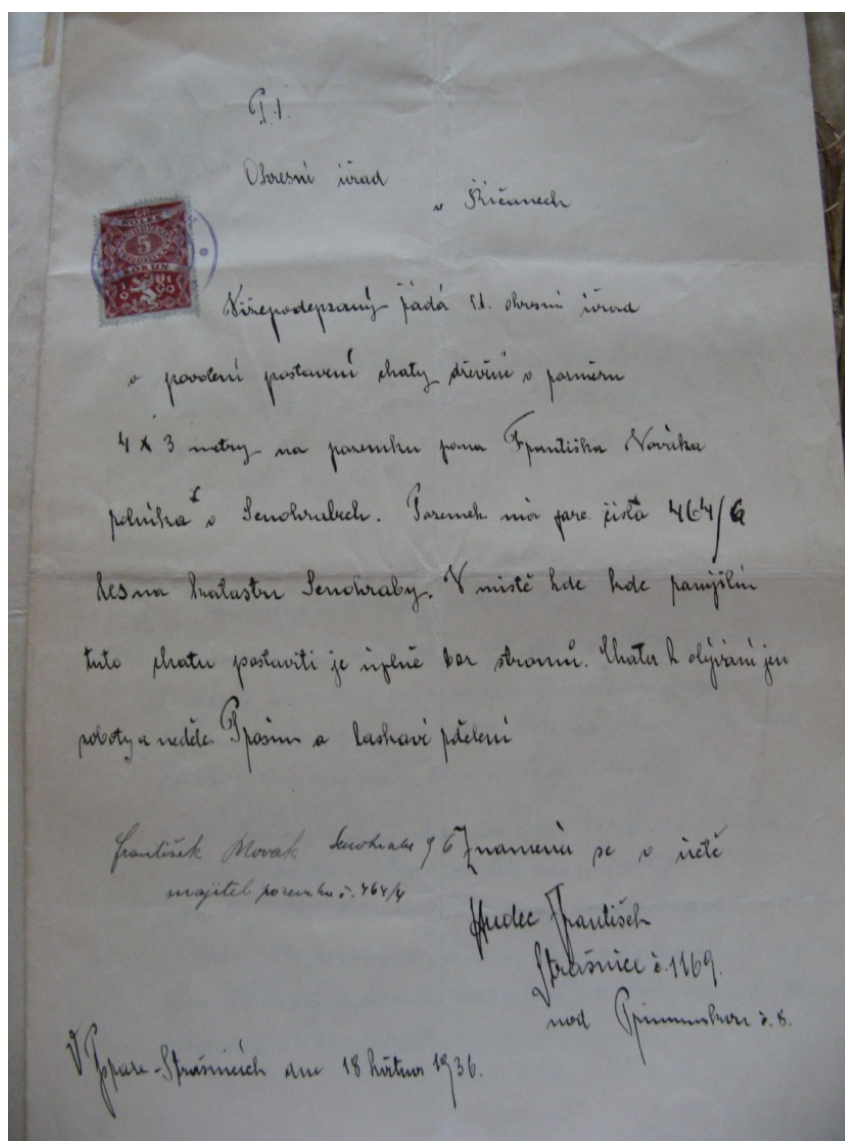
Obr. 17 Smlouva o nájmu pozemku v oblasti Hrusic



Archiv Jiřího Červinky.

Jak jsem ukázala, v případě výstavby chatek se s architektonickými návrhy v podstatě nesetkáme; bylo spíše třeba vyřešit souhlas majitele pozemku, na kterém chata stála. Často se jednalo o smlouvu na dobu určitou, kdy byl za poplatek pozemek výletníkovi pronajat. Za příklad může posloužit chata postavená roku 1935 Antonínem Lejčkem, soustružníkem, a Josefem Pulcem, lakýrníkem. Chata se nachází v oblasti údolí Hrušovského potoka, mezi Hrusicemi a Mirošovicemi. Pozemek byl pronajat Františkem Čihákem, rolníkem v Hrusicích (obr. 17). Jak ale dále dokládá žádost adresovaná okresnímu úřadu v Říčanech (viz obr. 18), bylo potřeba požádat o povolení také úřady.

Obr. 18 Žádost o povolení ke stavbě chatky



SOA Zdíby: Okresní archiv Říčany, č. inv. 329, kart. 241.

Cenným pramenem poukazujícím na množství chatek postavených v okolí Senohrab a Hrusic, stejně jako na původ jejich stavitelů, je soupis víkendových chatek z roku 1939²²⁸. Mimo zvláště vymezeného soupisu chatek v držení židů, kterých bylo pět, lze dohledat informace o většině chat postavených do této doby na zkoumaném území. Výše zmíněný Josef Pulec je v onom soupisu veden pod číslem 112. V katastru obcí Senohraby a Hrusice je k roku 1939 uvedeno 78 víkendových chat, pokud by do okolí obcí patřily částečně i katastry dalších obcí (Mirošovice, Turkovice a Lensedly) dostali bychom se k číslu 148. V naprosté většině se jednalo o obyvatele Prahy, kteří pracovali například jako vlakoví průvodčí, praktikanti, obchodní příručí, soustružníci, malíři, zlatníci, dělníci, knihaři, krejčí, nejvíce však jako úředníci (44 ze 151 uvedených). Nechybí však ani právníci, magisterští radové či inženýři, kteří však v soupisu tvoří menšinu (celkem 6).

I přes různorodost povolání lze do určité míry generalizovat a uvést obecnější charakteristiku, která platí v případě *většiny* aktérů: 1) jedná se o obyvatele většího města; v tomto případě Prahy, 2) nejedná se o příslušníky vyšších vrstev, 3) zaměstnání přinášelo takový výdělek, který umožnil finance využít i jinde než pro základní potřeby a každodennost. Rozpoznáme tedy určité charakteristiky habitusu výletníků náležících ke středním vrstvám, přičemž může stále platit, že habitus středních vrstev není výrazně specifický (podrobněji v kapitole 4.3.3).

Výše jsem již naznačila, že bylo relativně snadné získat povolení pro stavbu chaty, což byl další důvod pro zvyšující se počet chat. Situace brzy vedla k zamyšlení nad proměnou okolí obcí a bylo nařízeno sledování počtu chat (viz soupis); dále se začaly objevovat stížnosti na vzhled či lokaci chaty. Dne 10. června 1940 byla okresnímu hejtmanovi adresována tato stížnost²²⁹: *Vážený pane okresní hejtmane, pan zemský president byl upozorněn panem primátorem hlavního města Prahy na to, že v okolí Senohrab jsou povolovány stavby weekendů, které se neprovádějí plánovitě a které mají v zápětí, že krásné okolí Senohrab je hyzděno. Žádám Vás, abyste se neobtěžoval podati mi zprávu o poměrech v okolí Senohrab, případně o tom, co jste zařídil k odstranění závad. S projevem úcty Oh...* (nečitelný podpis).

²²⁸ SOA Zdiby: Okresní archiv Říčany, č. inv. 329, kart. 267.

²²⁹ Tamtéž.

Mnohé z chat, které ve 30. letech vznikly, stojí v okolí obcí dodnes a podle mého názoru až na výjimky rušivým dojmem nepůsobí. Stejně vyzněla také zpráva vypracovaná v reakci na stížnost. Přestože je poměrně dlouhá, přikládám téměř celé její znění, protože je v ní velice dobře popsána chatová situace v okolí obcí na počátku 40. let²³⁰:

Presidium zemského úřadu Praha

Po vyšetření oznamuji, že v okolí Senohrab je postaveno větší množství weekendových chat a z toho 52 na katastru obce Senohrab.

Na katastru obce Senohrab postaveny jsou chaty většinou v lese „Žlábký“ za obcí mimo veřejné komunikace a jsou postaveny tak, že neruší ani nehyzdí kraje.

Dále je postaveno více weekendových chat v Lensedleckém údolí a taktéž tyto chaty jsou skryty v lese, na odlehlých místech a neruší vzhledu krajiny.

Weekendové chaty patří většinou drobnému úřednictvu a živnostníkům z Prahy, tedy lidem slušným a nebylo proti nim dosud zjištěno závad.

V obci Senohrabech postaveno bylo v posledním čase několik menších weekendových vilek, tyto jsou zděné, provedeny staviteli – architekty, mají popisná čísla a patří osobám s akademickým titulem.

(...)

Obec Senohraby a ani sousední obce nemají nijakého regulačního plánu, a proto jsou zde prováděny stavby bez ladu a každý staví, kde se mu hodí, nepřihlížeje ke komunikacím a potřebám společným.

Povolování staveb weekendových chat v lesích a stráních děje se velmi blahovolně bez přihlížení, zda nebude ohrožen les (spáchán lesní nebo polní puch).

Dosud postavené weekendové chaty neruší vzhledu krajiny, ba mnozí cizí výletníci, když spatří v lese a na stráních postavené chaty, shledávají v tom určitou romantiku.

(...)

K odstranění závad, které by se mohly v budoucnu vyskytnouti, bude potřeba naříditi obcím Senohraby, Lensedly a Kaliště, kdež se největší výletní ruch v údolí řeky Sázavy soustřeďuje, aby třídily regulační plány a zostrily podmínky pro povolení staveb jak domů, tak i weekendových chat.

(...)

Okresní hejtman, vrchní rada politické správy (nečitelný podpis)

²³⁰ Nepřikládám původní dokument z důvodu špatné čitelnosti.

Lze tedy předpokládat, že chatky vznikající ve 30. letech, byly přijímány spíše pozitivně a staly se brzy součástí okolní krajiny. Kromě staveb samotných ovlivňovali okolní prostředí také jejich obyvatelé a to zejména o víkendu. Jak lze vyčíst ze soupisu, přijížděli chataři většinou jedenkrát týdně o víkendu, jen několik málo výjimek obývalo chatu i během týdne nebo celoročně.

Ukázala jsem, že chatky trampské i netrampské jsou podobného vzhledu, že jejich majitelé či stavitelé patří do nižších než vyšších vrstev, že pro obě skupiny neplatila jiná stavební pravidla, dokonce ani v soupise samotném nejsou chaty od sebe odlišeny a chaty trampské i netrampské jsou vedeny jako weekendové chaty. Z čeho jiného, kromě pozice chat, tedy usuzují na distinkci mezi nimi? Vycházím zejména s Boba Hurikána, který v závěru Dějin trampingu uvádí velice podrobný soupis trampských osad pod Hláskou, přičemž uvádí i jména majitelů chat. Předpokládám tedy, že hovoří-li o daných chatách jako o trampských, existují další chaty, které Bob Hurikán za trampské nepovažuje.

Náznak existence netrampských chat spatřuji také v publikaci Karla Kuthana²³¹, která je míněna jako rádce pro ty, kteří by si chatu chtěli postavit sami. Podle něj se na přelomu 20. a 30. let nestaví chatky *jen táborníci, ale i mladí manželé (...) a rozšafní otcové, přivádějící sem své rodiny k jednodennímu osvěžení*. Domnívám se, že táborníci zde mohou být trampové, zatímco mladí manželé a rozšafní otcové symbolizují netrampy.

Během 30. let se započal ve větším stavební ruch, který byl nesen spíše vrstvami nižšími než vrstvou vyšší. Co se však jeví jako jednotný proud, může být při bližším pohledu označeno za proud sestávající se ze dvou hlavních částí, přičemž každá vycházela z jiných představ, byla motivována jinými důvody nebo navazovala na jinou tradici. Na tomto místě opouštím tedy prostor toho, co bylo chatám společného, a začínám se věnovat odlišnostem.

4.3.2 Trampské chatky

Trampské chaty, vznikající ve 30. letech, bezpochyby navazovaly na původní trampskou tradici, kterou započali již divočí skautové. Ti si budovali podél řek v okolí Prahy první

²³¹ KUTHAN, Karel. Weekendové chaty a domky. V Praze: Josef Hokr, 1930.

tramská trvalá tábořiště se stany, z nichž se později stávaly osady s chatami. Charakteristickým znakem osady se stalo ohniště umístěné ve středu osady a také volejbalové hřiště. Charakteristickým znakem tramské architektury byla zase její inspirace sruby, kdy trampové čerpali zejména ze vzhladu srubů loveckých, kovbojských a zlatokopeckých. Jednalo se často o malé dřevěné stavby s malými okny, původně beze skel. Okenní otvory se po dobu, kdy byla chatka neobývána, zakrývaly okenicemi. Střecha mívala různý tvar, bývala vytvořena z různých materiálů; oblíbené byly kombinace střech vzniklé postupným a neplánovaným dostavováním chaty.²³² Zde bych opět ráda zvýraznila tu skutečnost, že si první tramské chaty v rámci idey volnosti a spontánnosti stavěli trampové sami. Teprve až ke konci doby kanadské vznikají tramské chaty i na zakázku.

Senohraby, tentokrát jako okolí zříceniny Hlásky²³³, jsou ukázkovým příkladem zmíněného vývoje, kdy byly cílem skautů i divokých skautů již po první světové válce. I zde sehrálo významnou roli železniční spojení, na které klade důraz Hurikán. Kombinace železnice, místních přírodních podmínek a přítomnost zříceniny vytvořila ze Senohrab (a okolí) oblíbené středisko trampů – již v době cowbojské (1919-1927) sem mělo přijíždět *až několik set romantiků*²³⁴. Hurikán konstatuje, že nelze dohledat, kdo první si zde postavil chatu. Stavební ruch měl ovšem nabýt v krátké době velkých rozměrů a to takových, že *jednotlivec nebo družina by se v záplavě tábořišť zcela ztratili*.²³⁵ Konkrétněji popisuje Hurikán v okolí Hlásky přes 20 tramských osad. Jejich součástí jsou tramské chaty, z nichž první jsou datovány již na závěr 20. let 20. století. Jednotlivé tramské chaty daly vzniknout osadám, ve kterých se později sdružilo více chat.

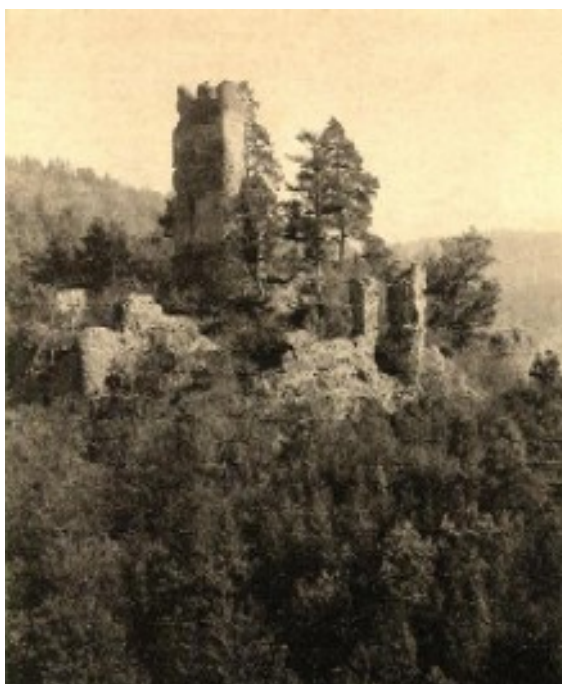
²³² ZAPLETALOVÁ 2007. s. 23-25.

²³³ Senohraby jako takové nebyly cílem trampů, kteří vyráželi spíše do okolí obce.

²³⁴ HURIKÁN 1990.

²³⁵ Tamtéž, s. 78.

Obr. 19 Zřícenina hradu Zlenice



Dostupné z: <http://www.zlenice.cz/index.htm> (14.2.2010)

Tramping v okolí Senohrab se během 30. let proměnil v masovou záležitost, kterou jsem výše popsala jako spařování trampingu. Trampingu se začala věnovat celá řada obyvatel měst, zpřístupnil se různým věkovým kategoriím. Tramping již nebyl tulačením jako takovým; spíše se vyznačoval kladným vztahem k *přírodě*, kolektivu (sousedům) a sportu. Sami výletníci, kteří se od prvních trampů (divokých skautů a trampů doby cowboyské) lišili, se však za trampy považovali. Je tedy pravděpodobné, že sami trampové význam trampingu pozměnili.

Domnívám se, že se během 30. let objevily dva různé významy trampingu, že byli trampové, *trampové* a netrampové. Trampové byli ti, které Hurikán označil za pravé trampy, tedy ti, kteří podle jeho slov hledali *cestu ven z přehnané civilizace*, kteří hledali takové vztahy, jejichž základ by nebyl postaven na sociální nerovnosti (aby nebyly utlačovány nižší vrstvy – viz příklad Rudolfa Pelikána, který byl pro svou „nemajetnost“ vyloučen ze skauta²³⁶) a politice. Měli to být tedy lidé, kteří *přírodu* navštěvovali pro ni samu, byli volní a zároveň ctili skautské zásady. V podstatě se jednalo jen o první trampskou generaci. *Trampové* byli ti, kteří sice navazovali na trampskou tradici, vycházeli však již z trampingu doby kanadské, kdy se stal tramping módou. Podle Hurikána

²³⁶ HURIKÁN, Bob. Trampské zkazky: Naše dějiny. V Praze: Práce intelektu, 1933; Hurikán 1990. s. 84.

opravdoví trampové mizí, noví nevznikají a tramping „padouřil“. *Z manšestrových dlouhých kalhot se staly nažehlené pumpky a z toren a žebradel kufříčky. Salonní panáci koupí hotovou chatu, dají jí jméno Rychlík a za čtrnáct dní o trampingu již polemizují*²³⁷. Za netrampy označují všechny ostatní, kteří vlastnili chatu, nenavazovali však na tramskou tradici.

Hurikán samozřejmě netvrdí, že všichni trampové 30. let byli *salonní panáci*; chtěl patrně vyjádřit to, že již od 20. let, významněji však až během let 30., přicházejí k trampingu lidé, kteří byli pravými trampy méně než ti dřívější a že vzniká tramping jako nový fenomén. Když končí doba kanadská, začíná podle Hurikána období *weekendu*, jemuž navrhuje české jméno „neděláček“. Toto cestování do *přírody* v době volna (víkendu) má mít s původním trampigem společnou jen hlavní myšlenku: *Ven do přírody*.²³⁸

Publicista Jindřich Marek připodobňuje „spad'ouření“ trampingu jako revoluci, která vypukne a *pak požírá vlastní děti*.²³⁹ Tramping si měl ublížit právě tím, že sruby na Sázavě k ní přivábily ostatní chataře a zavedly tak chataření jako fenomén. Historik Fedor Skotal²⁴⁰ shrnuje celé dění tak, že si průkopníci trampingu postavili chaty, pak se oženili, měli děti a z trampingu se stávala rodinná rekreace tak, že byli trampové najednou vázáni na jedno místo. S vázaností na jedno místo se měl pojít i rozvoj sportu, když trampové hledali způsob, jak volný čas využít.

Jako konkrétní příklad výše nastíněného vývoje, může posloužit osada Údolí peřejí, která se rozkládá po pravém břehu Mnichovky, v místě zvaném Žlábký. Součástí této osady je chata Údolí peřejí, kterou zakoupili roku 1934 rodiče Karla Schmitta pro svého syna. Marta Přibíková (1944), dcera Karla Schmitta, vzpomíná, že „trampařila“ celá rodina. Na základě toho, co slyšela z vyprávění, si pod trampigem představila sdružování lidí, společné výlety, přespávání pod stanem nebo v noclehárně. Pozdější pobyt v chatce nepovažovala za klasický tramping.²⁴¹

²³⁷ Tamtéž, s. 78.

²³⁸ Tamtéž.

²³⁹ <http://www.ct24.cz/textove-prepisy/historie-cs-eu/67970-trampove-a-padouri-rosa-na-kolejich/> (28.12.2009)

²⁴⁰ Tamtéž.

²⁴¹ Rozhovor s Martou Přibíkovou ze dne 4.8.2009

Obr. 20 Chata z roku 1934, původně patřící Karlu Schmittovi; Karel Schmitt na verandě chaty



Foto autorka (2009); Archiv Marty Přibíkové.

Do chaty jezdívala rodina Schmittových pravidelně každou sobotu, v neděli se vracela zpět do Prahy, kde rodiče Marty Přibíkové pracovali jako úředníci. Do Senohrab jezdili vlakem, potraviny většinou vozili s sebou. Na chatě se věnovali odpočinku v tom nejširším smyslu. Kromě toho, že využívali možnost koupání se v Sázavě, praktikovali, stejně jako další členové osady, různé druhy sportu, například volejbal. Sport nebyl záležitostí pouze osady Údolí peřejí, ale celého Klubu Údolí peřejí, což byl spolek tvořený několika osadami rozmístěných na prvním břehu Mnichovského potoka. Podle vzpomínek Marty Přibíkové se výletníci věnovali zejména volejbalu.

Obr. 21 Volejbalové hřiště ve Žlábkách. 30. léta 20.století.



Archiv Marty Přibíkové

Proměny senohrabského trampingu jsou tak konkrétním příkladem proměny trampingu obecně. Nalezneme zde vše: skauty, divoké skauty, první stanové osady, chaty, jednotlivé fáze rozlišené Hurikánem i přechod mezi dobou kanadskou a weekendem. Chaty, které byly předmětem zkoumání, patří většinou právě do posledních dvou zmíněných period. A pokud bych měla shrnout, v čem se od chat označených za netrampské odlišují, zdůraznila bych už několikrát zmíněnou lokaci a vědomé navázání na původní trampskou tradici. Podle mého názoru to byla právě snaha vymezit se vůči této tradici, která byla zejména zodpovědná za odlišnosti chat tramských a netramských. Chatami netrampskými se budu zabývat v poslední části této kapitoly.

4.3.3 Netrampské chatky

Ukázala jsem, že tramské chatky, vznikající ve větším množství během 30. let, navazovaly na původní trampskou tradici, z níž má vycházet i chatařství v Čechách²⁴². První chatky, vznikající již v počátcích trampingu, byly s tímto hnutím vsutku spojené. Zdaleka ne všechny chatky jsou však za tramské označovány, protože tramské nebyly, to znamená, že důvody pro jejich vybudování vycházely z odlišných motivů. Distinkce mezi chatkami tramskými a netramskými se projevovala od samého počátku zejména polohou chaty vzhledem k ostatním chatám a vzhledem k řece. Netrampské chaty stojí často v lesích dál od Sázavy, nesdružují se nutně do osad, které by měly jedno centrální stanoviště patřící všem, a nenesou tramská jména.

Netrampské chaty měly specifický charakter, který podle mého názoru pramenil z toho, že sice navazovaly na původní tramské chaty, zároveň však jejich majitelé nesdíleli tramské ideje (ať už původní či pozměněné). Bylo by tedy mylné se domnívat, že netrampské a nepad'ourské pobyty v *přírodě*/na weekendu byly inspirovány pouze trampy. Jeví se velice pravděpodobné, že nebyli napodobováni trampové, ale tramská architektura, protože chaty představovaly dostupný způsob, jak si opatřit trvalé stanoviště mimo Prahu. Předpokládám, že pokud by netrampové na tramskou tradici chtěli navázat, pokud by se pouze neinspirovali tramskou architekturou, našli bychom v jejich způsobu návratu k *přírodě* více shodných rysů s tramským způsobem.

²⁴² Viz ZAPLETALOVÁ 2007.

Obr. 22 Netrampská chatka postavená Antonínem Lejčkem a Josefem Pulcem



Archiv Jiřího Červinky.

Co tedy netrampy do *přírody* přivedlo? Při vypracování odpovědi na tuto otázku využívám pojmů „střední vrstvy“/„střední třída“ a „habitus“. Zároveň samozřejmě stále platí důvody pro odchod z města, jak byly popsány ve 3. kapitole. Důležitou roli hraje ta vlastnost střední třídy, ve které je patrná snaha napodobovat třídy vyšší. Jak píše Šanderová²⁴³, jsou střední třídy většinou považovány za nevyhraněné; Bourdieu jim připisuje ne zcela specifický habitus a dále snahu odlišit se od životního stylu dělnické třídy tak, že budou napodobovat třídu vyšší.²⁴⁴ Na tomto místě je nutné pozastavit se nad tím, jaké sociální vrstvy tvořily ve zkoumané době trampské hnutí. Ve 30. letech, jak bylo vidět v soupisu víkendových chatek, byla už většina trampů úředníky nebo měla jiné zaměstnání „průměrného charakteru“; nebyli to tedy nutně lidé pracující jako dělníci, žijící nezřídkou ve špatných sociálních nebo ekonomických podmínkách.²⁴⁵ Vzpomeňme si na zprávu pro presidium zemského úřadu v Praze²⁴⁶, kde bylo uvedeno, že víkendové chaty patří *drobnému úřednictvu a živnostníkům z Prahy, tedy lidem slušným!* Připomenu dále, že oficiální soupisy nečinily rozdíl mezi chatami trampskými a netrampskými. Proto lze říci, že chataři, tedy i trampové, byli považováni za slušné lidi.

²⁴³ ŠANDEROVÁ 1999. s. 25.

²⁴⁴ Tamtéž.

²⁴⁵ Viz kapitola 3.3.1.4.

²⁴⁶ Viz kapitola 4.3.1.

Když začínají ve 30. letech dorážet do *přírody* i netrampové/nepaďourové, nevymezují se vůči přeměněnému trampingu, ve kterém náleží trampové do stejné společenské vrstvy jako oni, ale vůči trampingu původnímu, který za 20 let svého působení získal pověst zábavy chudých. Podle Fedora Skotala²⁴⁷ byl tramping hrou na svobodu, který měl svou odlišností provokovat. Poměrně brzy získal v očích veřejnosti a státu negativní charakter, protože byl státem potírán (například tzv. Kubátovy zákony); v krásné literatuře byli trampové již ve 30. letech považováni za tuláky, bezdomovce, na něž se měšťanská společnost dívá skrze prsty (například Karel May)²⁴⁸. A přestože se trampové 30. let od ranějších trampů lišili, zůstala trampingu nálepka spíše revoltujícího hnutí, ke kterému netrampové/nepaďouři nechtěli náležet.

Netrampové a nepaďouři se podle mého názoru od trampů snažili odlišit tak, že napodobovali paďoury. V tomto světle, to není tedy jen touha po neměstě jako taková, či potřeba seberealizace na vyšších stupních Maslowovy pyramidy, co přivádí netrampy a nepaďoury do *přírody*, ale i snaha o vymezení se střední třídě vůči třídě dělnické. Jednotlivci náležející ke střední třídě napodobili výše postavené jedince tak, že si mimo město také vybudovali stavby trvalejšího charakteru. Majetkové poměry, stejně jako habitusy příslušníků středních vrstev se však odlišují od poměrů a habitusů vyšších vrstev, proto i hmotná kultura vybudovaná aktéry spíše z nižší než vyšší vrstvy vykazovala jiné vlastnosti. V případě netrampských chat se to týkalo zejména jejich umístění.

Bourdieu uvažoval²⁴⁹ o sociálním prostoru, ve kterém jsou aktéři nebo skupiny rozmístěni podle pozic, stanovených na základě toho, jak se odlišují ve dvou²⁵⁰ základních oblastech, které autor nazývá kapitálem ekonomickým a kapitálem kulturním. Aktéři mají mít tím víc společného, čím blíže k sobě mají v těchto dvou dimenzích, a tím méně, čím jsou od sebe vzdálenější. Prostorové vzdálení takto zanesené na list papíru odpovídá vzdálenosti společenské. V oblasti Senohrab a Hrusic toto odlišení platí i v reálném prostorovém rozložení, kdy vyšší vrstvy soustředí své vily zejména v centru Senohrab a v Hrušově, zatímco střední vrstvy staví své víkendové chaty mimo zastavěnou část obcí.

²⁴⁷ <http://www.ct24.cz/textove-prepisy/historie-cs-eu/67970-trampove-a-padouri-rosa-na-kolejich/> (28.12.2009)

²⁴⁸ Tamtéž

²⁴⁹ BOURDIEU 1998.

²⁵⁰ Někdy se uvádí ve třech – viz kapitola 4.1.1.

Bourdieu samozřejmě neříká, že se sociální prostor naprosto shoduje s využitím prostoru reálného. Spíše říká, že se sociální pozice odráží v našich postojích a že každé skupině sociálních pozic odpovídá určitá skupina habitusů jako produktů společenských podmínek spjatých s dotyčným postavením. Habitus je pro něj systém trvalých a přenositelných *dispozic*, jejichž prostřednictvím vnímáme, posuzujeme a jednáme ve světě.²⁵¹ Tyto soubory dispozic jsou schémata, která si člověk neuvědomuje a která si neustále osvojuje pomocí trvalého působení konkrétních sociálních podmínek a pomocí osvojení vnějších omezení a možností. Znamená to, že jsou schémata sdílena lidmi s podobnými zkušenostmi, přestože má každá osoba unikátní variantu této společné matice. Znamená to dále, že tyto systémy dispozic jsou tvárné.

Habitus potom vyjadřuje jednotný styl činností a souborů hmotné kultury jednotlivých aktérů nebo třídy aktérů; habitus je generativním a jednotícím principem, který je vlastní určitému postavení, vytváří jednotný životní styl. Bourdieu jej nahlíží jako celek, v němž se sjednocuje volba osob, statků i praktických činností.²⁵² Společenské postavení není homogenní, je naopak různé (diferencované), stejně tak jako odlišující (diferencující). A protože jsou habitusy vytvářeny prostřednictvím společenských tříd, má habitus stejné vlastnosti: je diferencovaný, stejně jako diferencující. Habitus lze tak nahlížet jako princip odlišných a odlišujících praktických činností – dělník se bude chovat jinak než-li továrník.

Aby Bourdieu vysvětlil možné jednání člověka, využívá kromě pojmů „habitus“ a „kapitál“ také pojmu „pole“. Různé sféry života (jako umění, politika, náboženství) mají sklon vytvářet si vlastní „svět“, kde platí jejich vlastní pravidla, řád i autorita. Důležitým rysem pole je, že vnucuje své typické tendence všem, kdo do něj vstoupí. Wacquant²⁵³ jako příklad uvádí vědu: kdo chce uspět jako vědec, musí v první řadě mít základní kapitál (vzdělání) a musí dodržovat pravidla vědeckého prostředí. Podle Bourdieho je pole prostorem, kde se soutěží či bojuje o základy identity a hierarchie. Pole jednání ukazuje jedinci celou škálu pozic, které si může osvojit, chce-li dosáhnout určitého zisku.

Co z Bourdieho teorií plyne pro tuto práci? Aktéři s různými habitusy rozlišují mezi tím, co je správné nebo nesprávné, stejné chování může být pro jednoho vhodné, zatímco pro druhého nevhodné, a co je pro tuto práci důležitější, držení téže věci (např. stavby) může

²⁵¹ WACQUANT 2002.

²⁵² BOURDIEU 1998. s. 15-16.

²⁵³ WACQUANT 2002.

být pro jedince různých společenských postavení považováno různě. Vzhledem k tomu, že mají jednotlivé sociální vrstvy různé habitusy a kapitály, staví různé stavby na různých místech. Zatímco pro vyšší vrstvy jsou to vily o několika pokojích v centru Senohrab a Hrušově, pro vrstvy nižší jsou to víkendové chatky většinou ne s více než dvěmi místnostmi, vznikající v okolí Senohrab i Hrusic.

Dále za důležité považuji, že každá kulturní praxe – chata nebo vila, tenis nebo volejbal – získává svůj sociální význam a vlastní schopnost označovat společenský rozdíl na základě umístění v systému podobných objektů a praktik. Znamená to tedy, že na základě určitých znaků, které považujeme za typické pro určitou skupinu, jsme schopni danou skupinu snadno odlišit od skupin jiných. Protože trampové a netrampové pocházeli často ze stejných společenských vrstev, budovali stavby podobného charakteru. Jejich rozlišné umístění ale napovídá, že se skupina něčím odlišovala. Vycházím-li z toho, že se netrampové chtěli od trampů odlišit, vysvětlovalo by to, proč ve většině případů stavěli své chatky mimo tramské osady. Mohlo by to také vysvětlit, proč netrampové raději hráli tenis než volejbal.

Odlíšné habitusy paďourů, původních trampů i chatařů spolu s dobovým kontextem vytváří jejich odlišné pojetí návratu k *přírodě*. Habitusy trampů i paďourů jsou specifické, jejich životní styl nebo smyšlení je vymezují vůči těm, kdo jsou „průměrní“ a jejich způsob návratu k *přírodě* byl ve své době natolik novým a jedinečným, že lze ke jmenovaným skupinám nalézt celou řadu dobových přehledových děl, monografií a časopisů, které se jimi zabývají. Proto nebyl problém dohledat písemné prameny pro tramping i působení paďourů v Senohrabech, Hrusicích a jejich okolí. Problém nastal ve chvíli, kdy jsem pátrala po stejném typu pramenů pro chataře, tedy pro netrampy/nepaďoury. Pokud bych se chtěla něco dozvědět o počtu chatek, existovaly soupisy; vznikala také díla radící, jakým způsobem chatku postavit a vybavit. Když jsem se ale chtěla něco dozvědět o konkrétním využití volného času, písemné prameny chyběly. Pravděpodobně bylo chatařství (zejména to nenavazující na tramskou tradici) již ve 30. letech jevem natolik rozšířeným, že nebylo třeba se zabývat popisem konkrétního využití volného času.

Je však také možné, že se náplň volného času chatařů netrampů od chatařů trampů výrazně neodlišovala. Trampové 30. let se zejména zabývali sportem, chodili na výlety a koupat se; netrampové také pěstovali sport, chodili na procházky i se koupat k řece. Rozdíl mezi

trampy a netrampy by tak nemusel spočívat ve využití volného času obecně, ale v konkrétní aktivitách. Trampové se často zabývali volejbalem, nohejbalem, pro netrampy by byl hlavní doménou tenis. Trampové trávili volný čas nejen se svými příbuznými či obyvateli chaty, ale také s ostatními trampy z osady. Netrampové se naopak více zaměřovali na ty, s nimiž obývali chatu. U netrampů lze tak vysledovat individualističtější ráz využití volného času. Tomu by odpovídalo právě umístění sportovního hřiště, které se u trampů nachází ve středu osady nebo v jejím rámci, zatímco u netrampů nemusí hřiště vůbec ležet na území osady.

Původní trampové byli známi pro svůj vřelý vztah k *přírodě*, trampové 30. let se k této tradici dozajista obraceli, avšak u netrampů tento okázalý vztah k *přírodě* chybí. *Příroda* mohla být kulisou odpočinku, avšak už ne místem, kde má dojít k utváření *ryzích vztahů*²⁵⁴. V Kuthanově publikaci najdeme dokonce rady, jak se chovat k *přírodě* ve svém okolí; Kuthan radí, že by se kolem chat neměly volně vyhazovat odpadky. Takovéto rady v trampských publikacích chybí, protože se nepředpokládá, že by tramp, známý pro svou lásku k *přírodě*, *přírodu* takto ničil. Jednoduše řečeno, netrampský vztah k *přírodě* nebyl tak demonstrativní jako u trampů.

Konkrétní příklad netrampského pobytu v okolí Senohrab poskytla Daniela Aksamitová (1948), jejíž dědeček Rudolf Knetl si roku 1939 zakoupil chatu nad Sázavou.²⁵⁵ Mimo přímlov rodinných příslušníků přiměla Rudolfa Knetla ke koupi chaty náklonnost k tenisu a houbaření. Houbaření učinila za dost samotná poloha chaty v lese, ve kterém se houbám, podle vzpomínek Daniely Aksamitové, dařilo. Za tenisem se však muselo cestovat. Tenisové kurty se totiž nenacházely přímo u chaty, ale v místech, kde stával skokanský můstek, tedy v Hrušově. Chata se nachází na pravém břehu Sázavy, přibližně 15 minut chůze od říčních lázní. Od říčních lázní k bývalému můstku to trvá cca 15 minut. Přibližně půl hodiny chůze byla tedy vzdálenost, kterou museli překonat při cestě na tenisové kurty. Vzdálenost chaty od senohrabského nádraží byla však tím pádem ještě delší. I přesto sem rodina Rudolfa Knetla dojížděla vlakem. Chata byla obývána zejména o víkendu, to znamená v sobotu odpoledne a v neděli, kdy se jelo zpět do Prahy.

²⁵⁴ Viz kapitola 3.3.1.4.

²⁵⁵ Rozhovor s Danielou Aksamitovou ze dne 12.1.2010.

Ve stráni, nad chatou Knetlových stála chata, kterou obývali „tři mladíci“. Blažena Knetlová, matka Daniely Aksamitové, hovořila o této trojici jako o trampech. Není již možné popsat, v čem je paní Knetlová viděla jako odlišné, tedy v čem konkrétně se způsob trávení volného času třech mladých trampů a Knechtlových lišil. Důležitý moment však spatřuji v tom, že sami Knetlovi se za tramy nepovažovali.

Knetlovi, stejně jako řada dalších, nebyli tramy, ani *trampy*. Byli obyvateli měst, kteří se z rozličných motivů vypravili do neměsta. Způsob jejich bytí v neměstě byl ovlivněn jejich ekonomickou situací a zároveň nezájmem o tramské smýšlení; vznikaly tak finančně dostupné chaty, které však svým individualistickým vztahem k okolí připomínaly spíše vily a jejich majitele z vyšších vrstev.

4.4 Souhrnem o výletnictví v okolí Senohrab a Hrusic

Výletnictví v okolí Senohrab a Hrusic má své kořeny již v druhé fázi návratu k *přírodě*, kdy byly obce a okolí cílem krátkodobých výletů. Významněji se obce rozvíjejí jako turistická destinace až během třetí fáze návratu k *přírodě*. Příliv výletníků do obcí je zcela jistě vázán na rozvoj železnice Františka Josefa. Protože jsou Senohraby blíže k železniční trati, dochází k jejich turistickému rozvoji dříve než-li v Hrusicích. Několik let po zprovoznění železnice se v Senohrabech objevuje více výletníků; někteří přijeli za výlety, další přijížděli na letní byty. Letní byty měly poskytovat městský komfort vně města, protože se však často nacházely na zemědělských staveních, komfort neposkytovaly a vznikl tak popud pro stavbu prvních staveb orientovaných ryze na výletníky. Jako první stavba tohoto rázu je uváděn hotel Valencia (původně Hrušov) v Hrušově.

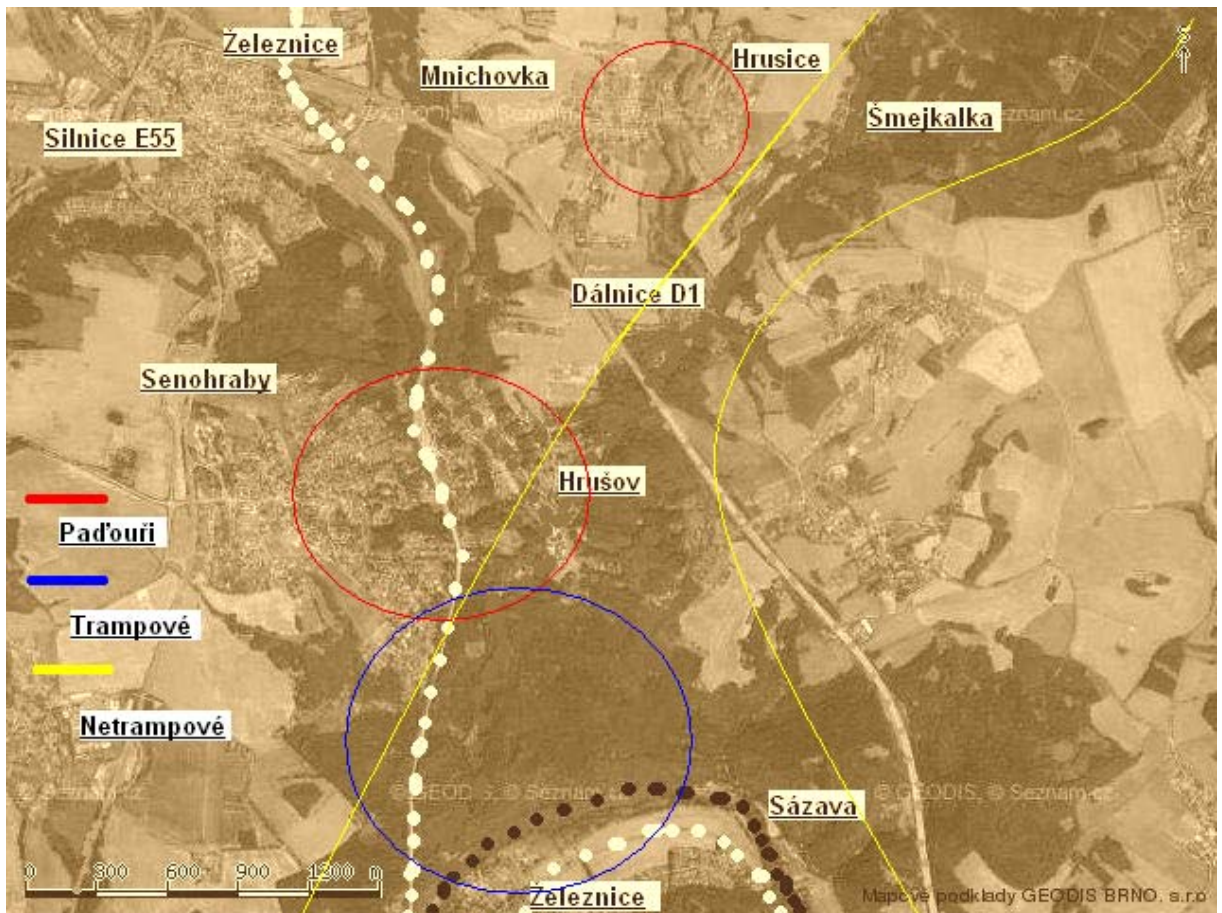
Pro výletníky z vyšších společenských vrstev byl pobyt vně města také zajisté motivován touhou po bytí v neměstě. V případě paďourů však pobyt v *přírodě* znamenal bytí na méně industrializovaném místě, které by však poskytovalo městský komfort. Takovýto pohled na paďourské bytí v *přírodě* by vysvětloval vznik a činnost Okrašlovacího spolku i stavbu honosných sídel. Domnívám se dále, že neméně důležitou roli v motivech pro návrat k *přírodě* ve vyšších společenských vrstvách hrál společenský život a prestiž; stalo se módou mít letní sídlo, popřípadě letní byt.

Paďourské působení v Senohrabech se datuje do 90. let 19. století, na síle však nabývá až v prvních desetiletích 20. století. Do stejné doby lze zařadit také vznik skautingu a trampingu. V Senohrabech se skauti i trampové objevovali v raných fázích obou hnutí. Pro trampy nebyla *příroda* jen méně industrializovaným místem, byla opakem města, které v jejich představách hrálo negativní roli. Na rozdíl od paďourů se proto do neměsta nesnažili město vnést, naopak se uchýlovali mimo obce. V dalších fázích trampingu začaly vznikat osady. Bob Hurikán datuje vznik několika trampských chat nebo osad do druhé fáze trampingu, tedy doby kovbojské. Stavební rozmach trampských chat nastává však až s příchodem doby kanadské.

V této době dochází mimo stavebního rozmachu také k proměně trampingu. Původní trampové dorostli do dospělosti, zakládali rodiny, se kterými již nebylo možné volně cestovat; k trampingu ale také přicházeli noví příznivci, kteří navazovali na ideje původních trampů, zároveň se od nich ale lišili. Byli to noví trampové 30. let. Noví trampové stále demonstrovali kladný vztah k *přírodě* a k sobě samým, objevovalo se tedy kolektivní trávení volného času. Od původních trampů se odlišovali sociálním postavením (již se nejednalo o nižší, ale spíše o střední společenské vrstvy) a také pojetím trampingu, kdy trampingu nemusel být již nutně revoltujícím hnutím, ale vztahem k *přírodě*.

Ve 30. letech se kromě trampů objevují také netrampové. Jsou to obyvatelé měst, kteří míří mimo město, sami sebe jako trampy nevidí, nenavazují tedy na trampská hnutí, staví si ale chaty, které jsou trampským na první pohled podobné. Podobnost mezi chatami trampskými a netrampskými byla patrně dána inspirací, kterou netrampové od trampů čerpali – trampské chaty představovaly dostupný způsob, jak si zajistit trvalé bytí v neměstě. Co tyto netrampy do *přírody* přivedlo, nebyli-li to trampové? Pokud byla letní sídla pro paďoury již na počátku 20. století otázkou prestiže, mohlo tomu tak být i u netrampů. Netrampové se mohli snažit napodobit paďoury.

Obr. 23 Rozmístění staveb příslušejících jednotlivým vrstvám v Senohrabech, Hrusicích a okolí²⁵⁶



Originál mapy dostupný z: www.mapy.cz.

Na území zkoumaných obcí jsem identifikovala tři významné skupiny, které se účastnily návratu k *přírodě*. Pro odlišné motivy pro návrat k *přírodě*, odlišné sociální i ekonomické zázemí, pro odlišné habitusy se návrat k *přírodě* či představa o něm u jednotlivých skupin lišily. Setkáme se s odlišným počátkem unikání z města, s odlišnými stavbami a jejich umístěním, s rozdílným využitím volného času (viz tabulka č. 5).

²⁵⁶ Jedná se o přibližné umístění., které při použití možnosti, že i mimo označená pole se nacházejí příslušníci dané skupiny.

Tab. 5 Porovnání různých forem návratů k přírodě (ve třetí fázi návratu k přírodě).

	Paďouři	Trampové	Netrampové
Počátek návratu k přírodě	90. léta 19. století	Druhé desetiletí 20. století	30. léta 20. století
Doprava	Železnice, automobil (výjimečně)	Železnice	Železnice
Stavby	Vila, hotel	Chaty	Chaty
Budování stavby	Architekt, stavební firma	Svépomocí, později chata na objednávku	Svépomocí, chata na objednávku
Umístění stavby	Centrum Senohrab, Hrušov, později také Hrusice	Oblast mezi Senohraby, Hrušovem a Sázavou	V okolí obcí v lese
	Budovy se staly součástí obce (nevymezovaly se nutně od ostatních budov v obci)	Chaty se nacházely v relativní blízkosti; v centru osady společné ohniště, sportoviště	Chaty se mohly nacházet v relativní blízkosti; absence centrálního bodu společného všem
Využití volného času	Procházky, koupání u řeky, odpočinek, sport	Výlety, sport (zejména volejbal, nohejbal), koupání u řeky, odpočinek	Výlety (houbaření), sport (zejména tenis), koupání u řeky (nemuselo být), odpočinek
	Důraz na společenský život	Důraz na kolektivní využití volného času v rámci osady	Důraz na individualističtější využití volného času

V těchto místech jsem dospěla ke konci výkladu o Senohrabech a Hrusicích a na následujících stránkách se budu věnovat odpovědím na otázky, které jsem si stanovila v úvodu.

5 Závěr

Práce si vytyčila za cíl pojednat o proměnách české krajiny na konci 19. a v prvních desetiletích 20. století v důsledku návratu městského obyvatelstva k *přírodě*. Za tímto účelem jsem nejdříve definovala fenomén návratu k *přírodě* a hlavní faktory, které jeho příchod podmínily (industrializace, průmysl, romantismus, volný čas). Tyto faktory, které proměnily život společnosti a kterými se zabývám ve třetí kapitole, nevedly samozřejmě jen ke vzniku fenoménu návratu samotného, ale i fenoménů dalších (ochrana přírody, rozmach sportovních činností). Ve čtvrté kapitole potom ukazuji obrat městského obyvatelstva k *přírodě* na příkladu dvou konkrétních obcí a více se soustředím na jednotlivé sociální skupiny, které se návratu k *přírodě* účastnily. Práce v žádném případě nemá představovat vyčerpávající dějiny návratu k *přírodě*; má pouze nabídnout možné vysvětlení počátků fenoménu, ukázat jeho možné členění a dále pojednat o projevech fenoménu ve vybrané lokalitě.

1) Kde hledat kořeny fenoménu návratu k *přírodě*?

Při ustanovení rámce odpovědi na tuto otázku jsem vycházela zejména ze Zdeňka Kalisty. Jeho výklad nemožnosti hledání jedné příčiny mě přivedl k tomu, že nehledám jednu příčinu, ale soubor příčin, které se rozprostírají nejen v různých oborech, ale také v čase. Mimo to Kalista zpochybnil možné vysvětlení zkoumané události vůbec, proto jsem si nekladla za cíl podat úplné vysvětlení vzniku návratu k *přírodě*, pokusila jsem se však poukázat na nejdůležitější okamžiky dění.

Historie návratu k *přírodě* se pojí s několika důležitými momenty; jedním z nejdůležitějších je nástup **industrializace** a s ní spojený vznik a **rozvoj průmyslu**. Důvod, proč přisuzuji industrializaci klíčovou úlohu v rámci zkoumaného fenoménu, je obsažen již v úvodní definici industrializace jako procesu, ve kterém dochází k proměně společnosti agrární ve společnost průmyslovou. S touto proměnou je totiž svázáno několik dalších významných momentů. V první řadě je třeba jmenovat **rozvoj měst**. S důležitou rolí, jakou začíná hrát v 19. století průmysl, který se koncentruje ve městech, se pojí také zvýšený příliv lidí do měst, kde se tak rozvíjí živnosti, řemesla i tovární průmysl. Průmyslová města vznikala již od dob první průmyslové revoluce, a to právě v závislosti

na narůstajícím počtu obyvatel v průmyslu či terciární sféře pracujících. Kromě nových obyvatel městu přibyly také továrny, které se stavěly uvnitř i vně měst. V těchto nových nebo přebudovaných městech dochází k proměně životního stylu; městský život se stává anonymním. Přes nesporné přínosy, které život ve městě přinášel, zde byly také nesporně záporné vlastnosti. Kromě zmíněné anonymity by sem patřil hluk, nedostatek přírody, nedostatek soukromí, těžké pracovní podmínky. Při práci s Maslowovou pyramidou lidských potřeb jsem naznačila, že pozitivní, ale i negativní charakter života ve městě mohl mít vliv na rozvoj fenoménu návratu k *přírodě*.

Dalším faktorem, který se pojí s návratem k *přírodě* a který vychází z industrializace, je **nové pojetí času**. S rozmáhající se industrializací a zejména s dopravou se pojí potřeba sjednotit čas, vzniká tak **čas sjednocený**, který se později šíří z dopravy a měst také na venkov. Jedná se o lineárně pojímaný čas, který není již do velké míry závislý na přírodě. Vedle nově sjednoceného času se v nové podobě objevuje také **čas volný**. Zpočátku se dotýkal zejména příslušníků privilegovaných vrstev, později se jeho využití zpřístupnilo lidem různého společenského postavení.

Nemenší úlohu hrál v návratu k *přírodě* **vliv romantismu**. V romantickém pojetí hrála *příroda* roli útočiště, byla obrazem dobrého a opakem špatností, které se ve velkém vyskytovaly ve městě.

Kombinace těchto faktorů – tedy rozvoj měst a s tím i nárůst jeho negativních stránek, nové pojetí času a romantická tradice – obrátila pozornost obyvatel měst mimo město. Jednalo se o fenomén návratu k *přírodě*.

2) Jaké změny v krajině způsobil návrat městského obyvatelstva k *přírodě*?

Návrat k *přírodě* jsem na základě výsledků bádání rozdělila do tří částí. První je období datované do konce 18. a první poloviny 19. století. V tomto období dochází k rozmachu a proměně měst. Obrat k *přírodě* se projevuje zakládáním zahrad a parků v rámci města a jeho okolí.

V druhé fázi návratu vznikaly na úkor těchto únikových enkláv nové budovy. V druhé polovině 19. století tak musel obyvatel města hledat *přírodu* v oblastech, které byly městu

vzdálenější. S tímto obratem se pojil zejména vznik turistiky a turistických spolků. Jejich činnost ovlivňovala vzhled krajiny zejména vyznačováním turistických cest, stavbou rozhleden a částečně také zakládáním studentských nocleháren. Do tohoto období spadá také rozvoj ochrany přírody a rozmach sportovních aktivit.

Třetí fáze návratu k *přírodě* je datována přibližně od 70. let 19. století, překrývá se tedy s druhou etapou. I v této fázi vyražejí obyvatelé měst do *přírody*, budují si však stavby trvalého charakteru. V počátcích tohoto období vznikala letní sídla zejména v blízkosti železničních sítí.

3) Jaké sociální skupiny se návratu k *přírodě* účastnily? Jak se návrat k *přírodě* projevil v konkrétních obcích a v životech konkrétních lidí?

Ještě na počátku 19. století byla letní sídla využívána výhradně šlechtou. Vrstva měšťanů začíná později napodobovat šlechtický model. Uvádí se, že již od 60. let využívá buržoazie letních sídel, rozmachu tento trend zaznamenává až po roce 1870.

V této práci jsem pracovala s pojmem „vyšší, střední a nižší vrstvy“. Vyšší vrstvy by samozřejmě představovala šlechta; protože však nebyla zkoumaná oblast, tedy Senohraby, Hrusice a okolí, cílem pobytu šlechty, používala jsem v práci označení vyšší vrstvy v podstatě pro vyšší střední třídy. Předpokládala jsem, že vrstvy měšťanů jsou natolik rozmanité, že využití klasifikace vyšší, střední, nižší výrazně ulehčí orientaci ve zkoumaném problému.

Abych lépe objasnila, co vytváří příslušnost k vyšším vrstvám, využila jsem pojmu „habitus“. Habitus jako systém dispozic, které lidé získávají, závisí na pozicích, které zauímají ve společnosti, tedy na tom, jak jsou vybaveni *kapitálem*. Jednalo se jak o kapitál ekonomický, tak o kapitál sociální a kulturní. Vyšší vrstvu tak tvořili lidé s dostatečným finančním kapitálem, kteří byli na určitém poli výjimeční. Příslušnost k vyšším vrstvám nemusela být dána rodovým původem.

Střední vrstvy tvořili nejčastěji úředníci, lidé s relativně dobrým sociálním postavením, zázemím, zaměstnáním, kteří však neměli dostatečný kapitál, aby dosáhl na vrstvy vyšší. Do nižších vrstev patřili zejména dělníci.

Jak se návrat k *přírodě* projevil v konkrétních obcích a v životech konkrétních lidí? Senohraby byly malou zemědělskou obcí až do období třetí fáze návratu k *přírodě*. S výstavbou železnice, se zpřístupnilo Posázaví nejdříve turistům, později přijížděli i movití měšťané, které jsem nazvala paďouři, na tzv. letní byty u sedláků, později začali budovat nebo kupovat svá vlastní letní sídla. První stavbou byl sice hotel Hrušov v Hrušově (1895), avšak stavba vilek se více rozmohla v horní části Senohrab, nedaleko nádraží, a teprve postupně se rozvinula od středu do Hrušova, odkud to bylo nedaleko k říčním lázním. Říční lázně byly počinem Okrašlovacího spolku, který měl ze Senohrab vytvořit výstavní výletnické sídlo. Jeho činnost společně s technickým pokrokem, který byl nejdříve nesen zejména vyššími vrstvami, proměnily Senohraby v reprezentativní letní sídlo Pražanů. Hrusice byly tohoto počátečního stavebního ruchu ušetřeny; vyšší vrstvy se svými letními sídly dosahují Hrusic až během 30. let 20. století.

Obraz vývoje jsem dotvářela pomocí monografie Vladimíra Vondráčka a pomocí rozhovoru s Vladimírem Syrovatským.

V období kolem první světové války se v okolí Senohrab objevují nižší a střední vrstvy, které jsou zastoupeny trampy. Železnice, přírodní podmínky a přítomnost zříceniny vytvořila z okolí Senohrab oblíbené středisko trampů. Ti si zde chaty stavěli již ve 20. letech 20. století, více však až během let 30. Konkrétní příběh mi poskytla Marta Přibíková.

Ve 30. letech 30. století přichází do oblasti Senohrab a Hrusic střední vrstva tvořená netrampy. Byli to lidé, kteří si stejně jako trampové stavěli chatky v okolí obcí, avšak za trampy se nepovažovali nebo za trampy považování nebyli. Konkrétní příběh pro tuto skupinu poskytla Daniela Aksamitová.

4) Jak si dané skupiny představovaly návrat k *přírodě*?

Výletníky z vyšších společenských vrstev jistě motivovala pro pobyt v *přírodě* touha po bytí v neměstě. Dospěla jsem však k závěru, že v případě paďourů pobyt v *přírodě* znamenal vlastně bytí na méně industrializovaném místě, které by zároveň poskytovalo městský komfort. Takovýto pohled na paďourské bytí v *přírodě* by vysvětloval vznik

a činnost Okrašlovacího spolku i stavbu honosných sídel. Důležitou roli v motivech pro návrat vyšších vrstev k *přírodě* hrál společenský život a prestiž, neboť se stalo módou mít letní sílo nebo letní byt.

Působení vyšších vrstev v Senohrabech se datuje do 90. let 19. století, na síle však nabývá až v prvních desetiletích 20. století. Ve stejné době začínají v okolí Senohrab působit také trampové. Na rozdíl od paňourů, nebyla pro trampy *příroda* pouze méně industrializovaným místem, byla opakem města, protože právě vůči městu se trampové vymezovali. *Příroda* byla místem, kde mohli dojít ideálních vztahů, které město poškodilo. Neuchylovali se proto do obcí, ale do okolí obcí, nejčastěji do blízkosti Sázavy nebo potoků do ní se vlévajících. Stavby, které si budovali, měli co nejvíce splynout s okolním prostředím.

Markantní vzestup trampských chatek se datuje do 30. let 20. století. V této době se už většinou nejedná o původní trampy, jak je charakterizoval Hurikán, ale obyvatelé z měst, kteří do *přírody* vyráží za odpočinkem, ale i nadále ctí trampské tradice a akcentují zejména vřelý vztah k *přírodě*. Tito noví trampové se od původních lišili také sociálním postavením. Zatímco původní trampové měli pocházet spíše z nižších sociálních vrstev, trampové z dob pozdějších pocházeli spíše ze středních vrstev.

Ve 30. letech se v Senohrabech objevuje další skupina chatařů – netrampů. Architektura této společenské skupiny se zpočátku velice podobá trampské architektuře, avšak postavení chatek vůči sobě samým a vzhledem k řece se odlišuje. Jednalo se o výletníky, kteří také přijížděli z měst, vymezovali se vůči trampské tradici a snažili se připodobnit spíše vyšším vrstvám. Do *přírody* vyjížděli kvůli odpočinku od města, ale také kvůli společenskému životu, který jako módní záležitost udával mít druhé bydlení.

V těchto místech jsem dospěla k samému závěru práce, ve které jsem, jak doufám, postihla jeden z možných komplexnějších pohledů na fenomén návratu k *přírodě*.

6 Použitá literatura a prameny

Literatura a prameny

- ALTOVÁ, Blanka. Hledání evropské krajiny v historii, dějinách umění a v archeologii. I. T. Budil – T. Zíková eds., Antropologické symposium VI, Plzeň: Západočeská univerzita 2008.
- BARTHES, Roland. Mytologie. Praha: Dokořán, 2004.
- BENEŠ, Jaromír – BRŮNA, Vladimír. Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nadace Projekt Sever, 1994.
- BENEŠ, Zdeněk. Zdeněk Kalista v kontextu rozumějící historiografie. In Zdeněk Kalista a kulturní historie. Z Českého ráje a Podkrkonoší. Supplementum: Semily, 2000.
- BOURDIEU, Pierre. Teorie jednání. Praha: Karolinum, 1998.
- BUCHLI, Victor. Architecture and the Domestic Sphere. In: Material Culture Leader. Oxford: Berg, 2002.
- Dějiny země Koruny české II., Od nástupu osvícenství po naši dobu. Praha; Litomyšl: Paseka, 2003.
- ECO, Umberto. Umění a krása ve středověké estetice. Praha: Argo, 1998.
- FIALOVÁ, Ludmila. Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha: Mladá fronta, 1996.
- GEERTZ, Clifford. Interpretace kultur: vybrané eseje. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000.
- GIDENNS, Antony. Sociologie. Praha: Argo, 1999.
- GOJDA, Martin. Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha: Academia, 2000.
- GUREVIČ, Anton. Kategorie středověké kultury, Praha: Mladá Fronta, 1978.
- GUTH-JARCOVSKÝ, Jiří. Společenský katechismus. Praha: Hejda & Tuček, 1921.
- GUTH-JARCOVSKÝ, Jiří. Turistika: turistický katechismus. Nakladatelství Baset: Praha, 2003.
- HAŠKOVEC, Tomáš. Všenory: architektonický a urbanistický vývoj villegiatury v 60. a 80. letech 19. století. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, FF, 1993.
- HEJDÁNEK, Vladislav. Co je to „příroda“?. In Křesťanská revue, 74, 2007, č. 5.
- HLAVAČKA, Milan. Parametry liberálně občanské společnosti devatenáctého století a co z nich zbylo. Pokus o inventuru. In: 19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly. Historický ústav: Praha, 2008.
- HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří. Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa. Praha; Litomyšl: Paseka, 2002.
- HORSKÁ-VRBOVÁ, Pavla. Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.
- HORSKÝ, Jan. Od rétorické figury k analytické kategorii. K vývoji pojmu „kultura“ v dějepisectví 20. století. In: Paralely, průsečíky, mimoběžky: teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2009.
- HRBATA, Zdeněk – PROCHÁZKA, Martin. Romantismus a romantismy: pojmy, proudy, kontexty. Praha: Karolinum, 2005.
- HURIKÁN, Bob. Dějiny trampingu. Praha: Novinář, 1990.
- HURIKÁN, Bob. Trampské zkazky: Naše dějiny. V Praze: Práce intelektu, 1933.
- JAKUBEC, Ivan – JINDRA, Zdeněk. Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie. Praha: Karolinum, 2007.
- JANÁČEK, Josef. Malé dějiny Prahy. Orbis, 1967.
- JAROLÍMKOVÁ, Stanislava. Co v průvodcích nebývá, aneb, Historie Prahy k snadnému zapamatování. Praha: Motto, 2005.

- KAFKA, Josef. Posázaví. Praha: Ed. Grégr, 1898.
- KAFKA, Josef. Posázaví: Praha: Ed. Grégr a syn, 1913.
- KAFKA, Josef. Posázaví: Praha: Ed. Grégr a syn, 1928.
- KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.
- KAŠPAR, Ladislav. Vznik a vývoj turistiky v českých zemích do roku 1914. Disertační práce, 2006.
- KELLER, Jan. Úvod do sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995.
- KUBAN, Jiří – KIRCHNER, Jiří: Prožitek není pouhý risk. In Kontexty prožitku a kvalita života sborník výběru příspěvků z konferencí konaných ve dnech 9.4.2003 a 22-23.4.2004 na UK FTVS.
- KUPKA, Jiří. Zeleň v historii města. V Praze: Nakladatelství ČVUT, 2006.
- KUTHAN, Karel. Weekendové chaty a domky. V Praze: Josef Hokr, 1930.
- KVAČEK, Robert. České dějiny II. Praha; Úvaly: SPL - Práce ve spolupráci s nakl. Albra, 2002.
- LANGER, František: Byli a bylo. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991.
- LE GOFF, Jacques. Encyklopedie středověku. Praha: Vyšehrad, 2008.
- LENDEROVÁ, Milena et. al. Z dějin české každodennosti. Život v 19. století. Praha: Karolinum, 2009.
- LIBROVÁ, Hana. Láska ke krajině? Brno: Blok, 1988.
- LIPSKÝ, Zdeněk. Krajinná ekologie pro studenty geografických oborů. Praha: Karolinum, 1998.
- LOŽEK, Vojen. Zrcadlo minulosti: česká a slovenská krajina v kvartéru. Praha: Dokořán, 2007.
- MARTÍNEK, Miloslav: Přehled vývoje sociálního zákonodárství v českých zemích v letech 1879-1918. In Sborník k dějinám 19. a 20. století. Praha: Ústav čs. a světových dějin ČSAV, 1976.
- MATOUŠEK, Václav. Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální. Praha: Agentura Krigl, 2010. V tisku.
- MAUR, Eduard. Paměť hor: Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť. Praha: Havran, 2006.
- MUMFORD, Lewis. Technika a civilizace. V Praze: Práce, 1947. s.179-180.
- MYŠKA, Milan. Problémy a metody hospodářských dějin. Část 1, Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 1995.
- NOUZA, Jan. Rozhledny Čech, Moravy a Slezska. Liberec: Nakladatelství 555, 1999.
- NOVOTNÝ, Jan. Počátky české turistiky jako způsobu poznávání přírody a jejich odraz v kultuře 19. století. In Člověk a příroda v novodobé české kultuře. Sborník z konference, Plzeň: 1989.
- RÖSSLER-OŘOVSKÝ, Josef. Yachetní sport, kanoe, vodní turistika. Praha, 1931.
- OTRUBA, Ivar. Zahradní architektura, tvorba zahrad a parků. Šlapanice: ERA, 2002.
- PETRÁŇ, Josef. Technologické předpoklady manufakturní výroby. In: Hospodářské dějiny 3, 1979.
- POCHE, Emanuel. Prahou krok za krokem: uměleckohistorický průvodce městem. Praha; Litomyšl: Paseka, 2001.
- PROCHÁZKA, Jan Svatopluk. Návrat ku přírodě: [příroda - člověk - civilizace]. Praha: Sfinx, 1923.
- Průvodce po okolí Senohrab a Posázaví. Ku paměti na desítiletou činnost Okrašlovacího spolku pro Senohraby a okolí. Senohraby: Okrašlovací spolek, 1909.

- PULLMANN, Michal. Habitus a třídy. Výzva kulturní sociologie Pierra Bourdieu pro sociální dějiny (z pohledu německých sociálních věd). In: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích. Praha, červen, 2003.
- PURŠ, Jaroslav. Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce. Praha: Academia, 1973.
- REJZEK, Jiří. Český etymologický slovník. Voznice: Leda, 2001.
- RŮŽKOVÁ, Jiřina – ŠKRABAL, Josef: Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005. Praha: Český statistický úřad, 2006.
- SÁDLO, Jiří. Krajina jako interpretovaný text. In: BENEŠ, Jaromír – BRŮNA Vladimír: Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nadace Projekt Sever, 1994.
- SÁDLO, Jiří. Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny. Praha: Malá Skála, 2005.
- SEKOT, Aleš: Sociologie v kostce. Brno: Paido, 2002.
- SNÍŽEK, Jindřich. Posázaví. Sázava: J. Chábera, 1926.
- SPOUSTA, Jan. Proměny venkova. In Technologie a společnost č. 2, ročník 2006.
- STIBRAL, Karel. Proč je příroda krásná? Praha: Dokořán, 2005.
- STÖRIG, Hans Joachim. Malé dějiny filozofie. Praha: Zvon, 1996. s. 272.
- ŠEVÍČKOVÁ, Jana – ŠEVČÍK, Jiří. Zrození města z krajiny aneb simulovaný ráj: Příspěvek k problematice vztahu přírody a výtvarné kultury v 19. století. In Člověk a příroda v novodobé české kultuře, 1989.
- TVARDKOVÁ, Veronika. Počátky ochrany přírody na našem území. Bakalářská práce. FHS UK, 2009.
- VONDRÁČEK, Vladimír. Lékař vzpomíná: (1895-1920). Praha: Avicenum, 1973.
- VOŠÁHLÍKOVÁ, Pavla. Jak se žilo za časů Františka Josefa I. Praha: Svoboda, 1996.
- WAIC, Marek – KÖSSL, Jiří. Český tramping 1918-1945. Praha: Práh; Liberec: Ruch, 1992.
- YORK, Stan: The Industrial Revolution Explained. Steam, Sparks and Masive Wheel. Countryside Books, Newbury Berkshire, 2005.
- ZAPLETALOVÁ, Veronika. Chatařství: architektura lidských snů a možností. Brno: ERA, 2007.
- ZVELEBIL, Marek. Koncept krajiny: šance pro archeologii. In: BENEŠ, Jaromír – BRŮNA Vladimír: Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nadace Projekt Sever, 1994.

Státní okresní archiv Praha - Východ

- SOA Zdiby: Okresní archiv Říčany, č. inv. 329, kart. 241.
SOA Zdiby: Okresní archiv Říčany, č. inv. 329, kart. 267.

Archív obce Senohraby

Senohrabská kronika

Užitá encyklopedie a slovníky

- Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 3.
- Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 5.
- Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý kompas, 1925-1933. Díl 7.

Universum: Všeobecná encyklopedie, sv. 6. Praha: Odeon, 2000-2001.
Universum: Všeobecná encyklopedie, sv. 8. Praha: Odeon, 2000-2001.

Periodika

Časopis turistů. Praha: Klub českých turistů. 1891.
Časopis turistů. Praha: Klub českých turistů. 1984.
Časopis turistů. Praha: Klub českých turistů. 1901.
Senohrabská hláska. Senohraby: Obecní úřad. 2007.

Internetové zdroje

KAPLÁNEK, Michal - MACKŮ, Richard. Nauka o volném čase, 2009. Dostupné z:
<http://www.tf.jcu.cz/getfile/76a420b6311f1f72>
KARŇÁK, Tomáš: Jsou sociální třídy na úsvitu jednadvacátého století definitivně pohřbené? Dostupné z: http://fss.muni.cz/~katrnak/articles/tridy_smrt.pdf
PROTIVÍNSKÝ, Miroslav. Policejní výzkum. In Kriminálnístika: Časopis pro kriminálnístickou teorii a praxi, roč. 39, 2001. Dostupné z:
http://web.mvcr.cz/archiv2008/casopisy/kriminálnístika/2001/01_03/protiv1.html
Soupis památek, ročník 28. Politický okres vinohradský, 1908. s.14. Dostupné z:
http://depositum.cz/knihovny/pamatky/tiskclanek.php?id=c_6385
ŠANDEROVÁ, Jadwiga. Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti. In Sociologický časopis 1999, č. 1. Dostupné z:
http://sreview.soc.cas.cz/uploads/42d71c6f0efc7fe0636c444ded3a1380e53476ec_214_017SANDE.pdf
WACQUANT, Loic: Pierre Bourdieu. In: Biograf 27, 2002. Dostupné z:
<http://www.biograf.org/clanky/members/clanek.php?clanek=v2707>

<http://sokolsenohraby.sweb.cz/historie.html>
<http://www.ct24.cz/textove-prepisy/historie-cs-eu/67970-trampove-a-padouri-rosa-na-kolejich/> <http://www.ct24.cz/textove-prepisy/historie-cs-eu/67970-trampove-a-padouri-rosa-na-kolejich/>
<http://www.czech.cz/cz/kalendarium/bob-hurikan>
<http://www.obec-hrusice.cz/index.php?nid=840&lid=CZ&oid=48454>
<http://www.radio.cz/cz/clanek/86924>
<http://www.zlenice.cz/index.htm>
www.coh.usd.cas.cz

Ostatní zdroje

FIALOVÁ, Dana. et. al. Výstava: Druhé bydlení v Česku. Chatařství a chalupaření v proměnách generací.

7 Seznam vyobrazení a tabulek

Seznam obrázků

Obr. 1 Reklama na turistické zboží.....	55
Obr. 2 Rozmístění rozhleden na území současné České republiky mezi léty 1850-1930 ...	59
Obr. 3 Účastníci hromadného výletu Klubu českých turistů 15. srpna 1895	61
Obr. 4 Josef Rössler-Ořovský (uprostřed)	64
Obr. 5 Zkoumaná oblast – okolí Senohrab a Hrusic	74
Obr. 6 Mapa s vyznačenými železničními sítěmi	77
Obr. 7 Reklama na Hotel Hrušov (1909).....	79
Obr. 8 Hotel Valencia	80
Obr. 9 Žádost o stavební povolení pro první vilu Františka Špirka.....	82
Obr. 10 Maminka pana Syrovatského u železniční zastávky v Senohrabech.....	83
Obr. 11 Fotbalové hřiště nedaleko vily Syrovatských; vila Syrovatských se nachází v levé části obrázku	85
Obr. 12 Říční lázně pod Hláskou.....	86
Obr. 13 Říční lázně – Vladimír Syrovatský s maminkou (cca 1934/5).....	87
Obr. 14 První skokanský můstek v Senohrabech	88
Obr. 15 Pozdrav ze Senohrab	91
Obr. 16 Pozdrav z Hrusic.....	92
Obr. 17 Smlouva o nájmu pozemku v oblasti Hrusic	95
Obr. 18 Žádost o povolení ke stavbě chatky.....	96
Obr. 19 Zřícenina hradu Zlenice.....	101
Obr. 20 Chata z roku 1934, původně patřící Karlu Schmittovi; Karel Schmitt na verandě chaty.....	103
Obr. 21 Volejbalové hřiště ve Žlábkách. 30. léta 20.století.....	103
Obr. 22 Netrampská chatka postavená Antonínem Lejčkem a Josefem Pulcem.....	105
Obr. 23 Rozmístění staveb přináležejících jednotlivým vrstvám v Senohrabech, Hrusicích a okolí	112

Seznam tabulek

Tab. 1 Největší města v Čechách podle počtu obyvatel (v tisících).....	30
Tab. 2 Vývoj počtu obyvatel jednotlivých částí Prahy a přilehlých oblastí	46
Tab. 3 Rozhledny vystavěné na území Čech mezi léty 1800-1920	58
Tab. 4 Počty domů v Senohrabech mezi roky 1880-1939.....	80
Tab. 5 Porovnání různých forem návratů k přírodě (ve třetí fázi návratu k přírodě).....	113